

1 1

11

©

100 Ashley Ave.
Lakewood, N.J. 08701

Email:
plaitassofrim@gmail.com

תוכן הענינים

פירושים

א	הרב יהודה זייבלד	תרגומו של רס"ג למגילת רות
מד	הרב אהרן מושקוביץ	שלושה פירושים קדומים למסכת נדה
קלד	הרב יעקב ישראל סטל	קטעים חדשים מכתב־יד מפירושי רבינו יהודה החסיד על התורה
קנב	הרב אריאל אביני	פירוש על ספר משלי ממחבר בלתי נודע (כנראה מחכמי ביזנטיון מתקופת הראשונים)
ריח	הרב יעקב משה שורקין	פירוש רבי יוסף בן שושן לשיר השירים

פיוט

רנד	ד"ר גבריאל וסרמן	פיוט "נשמת" לא־ידוע לחנוכה
רסג	הרב יעקב לויפר	הקדושתא
שז	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
שי	הרב יעקב משה שורקין	וידוי גדול 'קרבן תענית' המיוחס לרבינו יונה החסיד מגירונדי
שלד	הרב אלי שטרן	סליחה על גזירות ת"ח ות"ט מאת רבי אורי ב"ר רפאל מענגבורגא

דרוש

שנו	ד"ר עזרא שבט	מדרש חדש לירמיהו כג כד
שסג	הרב לוי יצחק חריטן	שער סמוכים לרבינו אלעזר מגרמייזא 'הרוקח'
תכו	הרב משה שוחט	דרשות המילה מאת ר' אפרים בן גרשון הרופא מיוון

דעת מקרא

תסב	הרב מרדכי דב וינטרויב	תיקון מגילת אסתר לרבינו תם
תעח	הרב יהושע יצחק ינקלביץ	זיהוי אבני החושן על פי תרגום השבעים והתרגומים הארמיים
תקמב	הרב יעקב ישראל סטל	חומות יריחו: מניינן, טיבן ועניינן
תקפו	הרב אייל פישלר	פירושי רס"ג לפרשת "איש אשר ישחט... במחנה או... מחוץ למחנה"
תר	גבריאל יצחק רוונה	ארון הברית כמייצג תהליך הלמידה ורכישת הידע
תרו	הרב שמריה גרשוני	הצירופים הלשוניים 'שכב עם' ו'שכב את' ע"פ שיטת הנצי"ב

חקירות ודרישות

תריב	הרב ישעיה אשר זעליג מיללער	"בכדי ספדו ספדיא?"
תרמג	הרב אהרן גבאי	עיונים בהגהות רש"י לנוסח התלמוד בפרק ראשון דגיטין
תרכח	הרב אריאל אפרים אהרונוב	מערכת ההפניות בקבצי תוספות טוך
תשי	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
תשיד	הרב אריאל אפרים אהרונוב	שינויי עריכה בסופי המסכתות בקבצי תוספות טוך

בית הועד

תשמו	הרב ד"ר יהודה צבי שטמפר	הקדמת רב האי גאון לספר המקח והממכר
תשנג	הרב יהודה זייבלד	חלקו של רס"ג בעריכת מגילת אנטיוכוס וההדרה של הקדמתו
תשעח	הרב רועי הכהן זק	ספר רקח לרבינו אלעזר מגרמיזא
תשצט	הרב אברהם וסרמן	מובאות מ'משנה תורה' לרמב"ם בפירושי ר"ש משאנץ
תתכ	הרב אריאל אפרים אהרונוב	עיון נוסף בייחוס תוספות מגילה כתוספות טוך
תתכט	הרב אריאל אפרים אהרונוב	תוספות טוך לקידושין
תתמח	הרב אהרן גבאי	בירור זהות מחבר 'שיטה ישנה' למסכת כתובות
תתנו	הרב משה הלל	בירור זהותו של מעתיק ספר "עץ חיים" להרח"ו כתב יד עם קולופון משנת של"ט:
תתקיב	רבי דוד צבי הילמן ורבי אברהם מאיר הכהן גלאנצר	שיתסר מכתבים בענייני תורה ולשון

קורא הדורות

תתקל	הרב רפאל פלדמן	מרד בר-כוכבא - כרונולוגיה חדשה
תתקנב	הרב יעקב יצחק הכהן מיללער	תשובות חכמי איטליה בעניין המעכב את היחיד מלבוא לבית הכנסת שבביתו
תתקפג	הרב פרופ' יעקב שמואל שפיגל	אגרת חדשה מפולמוס רמח"ל: ר' ישעיהו באסאן לר' יעקב כהן פאפירש
א'ז	הרב אברהם אביש שור	יחס גדולי החסידות לשלטון והקשר בין העליה לא"י לחלוקת פולין
א'לז	ד"ר בן-ציון קליבנסקי	כתיבת ספר תורה על-שם "החפץ חיים" - ממבצע התרמה למפגן אחדות
א'פ	משה אריאל פוס	שטר היתר המכירה תרמ"ט

תגובות

א'קיא	הרב ישראל רובין	תגובה למאמר 'מקומות שאין להם הכרע'
א'קיב	הרב אהרן מושקוביץ	מילואים למאמר 'פירוש שיר היחוד על דרך הקבלה'

הרב אברהם אביש שור

ירושלים

יחס גדולי החסידות לשלטון והקשר בין העליה לא"י לחלוקת פולין

חוקרי ההיסטוריה והחסידות ייחדו מעט מדי דיון בדעות ובמעורבות של אבות החסידות בכל הקשור למערכות שלטון הגויים במזרח אירופה, נושא שלכאורה אין בו מעניינה של החסידות וראשיה¹. במאמרי דלהלן אני מצביע על מעורבות דינאמית של גדולי החסידות בנושא, כולל ויכוח פנימי שנמשך לכל אורך השנים שבהן התארכו חלוקות ארץ פולין. הוויכוח עסק בשאלה שעמדה אז על סדר היום היהודי במזרח אירופה: על מי מהמדינות לנצח במלחמה – פולין או רוסיה. שאלה זו גררה בעקבותיה שאלות נוספות, מה הן מזימותיהם של המדינות ביחסם ליהודים, ומה ראוי להיות היחס של יהודים לשלטון הגויים, האם בידול מחשש של התקרבות, או השתלבות במערכת שלטונית מדינית או מוניציפלית.

במאמר זה אני טוען לקשר בין העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל לבין התפשטות האימפריה הרוסית. השערות שונות נאמרו על המניע לעליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל². בעיקר דנו החוקרים על המניעים לעליית רבי מנחם מנדל מויטבסק ומסע החסידים מרוסיה הלבנה בשנת תקל"ז (1777). לעומת זאת, כמעט ולא דנו על המניע של עלייתם של רבי נחמן מהורדנקה וסיעתו מגליציה בשנת תקכ"ד (1764) ועליית רבי יעקב שמשון משפיטובקה ובני חברתו מוהליץ ומגליציה בשנת תקנ"ו (1796). אף אחת מההשערות על עליית תקל"ז (1777) אין בה כדי לחבר את שלוש העליות יחדיו. בדיון שלפנינו אני מצביע כי התפשטות הממשלה הרוסית בארצות אלו וחלוקתה של פולין בשלבים, פעלה במקביל להופעת העליות השונות של החסידים, ואני מציע שהיא היוותה מניע מרכזי לעלייתם של החסידים – בשל סלידתם העקרונית מהשלטון הרוסי. הנחה זו כוחה יפה כדי לחבר כחוט השני בין כל שלוש העליות.

* תודה למכון 'עד הנה' לחקר יהדות גליציה ובוקובינה שתמך בכתיבת מאמר זה. וכן נתונה תודתי להרב יוסף שאול הויזמן שעשה עבודה כבירה בכל שלבי מהדורותיו של המאמר והשביחו הרבה ולהרב יעקב יצחק הכהן מיללער שהשקיע רבות בהערותיו ובהארותיו.

1. מספר חוקרים כן התייחסו לנושא, ראה: צ' מרק, "אין בן דוד בא עד שתתפשט מלכות אר"ם ארמילוס מלך רוסיה אלכסנדר על כל העולם ט' חדשים": תקנות משיחיות בחסידות גור', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 295-324; 'י היילפרין, 'ר' יהושע העשיל מאפטא וגזרות המלכות בסוף ימיו של אלכסנדר הראשון', תרביץ, כז (תשי"ח) עמ' 372-379; 'י היילפרין, 'רבי לוי יצחק מברדיטשוב וגזירת המלכות בימיו', תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 91-98; ר"ע בלוי, 'גירוש הכפרים ברוסיה בימי ראשית החסידות', היכל הבעש"ט, יג (כסלו תשס"ו), עמ' קלג.

2. הראשונים שדנו במניע לעלייה: ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב תש"ך, עמ' 134; ב"צ דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשט"ו, עמ' 69-79, 192-227. רשימת חוקרים נוספים ופירוט נימוקי עליית תקל"ז – שעיקרן: נסיון להקמת מרכז חסידי בארץ ישראל שאליו תועתק זירת ההתהוות החסידית, או ביטוי רעיוני-משיחי – הביא ד' אסף במאמרו "שיצא שמועה שבא משיח בן דוד": אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז, ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 319-346. וראה עוד ע' אטקס, 'המניעים לעליות החסידים לארץ ישראל', ציון, עו (תשע"א), עמ' 127-138.

במאמרי אתמצת תהליכים מדיניים, צבאיים ושלטוניים, שאירעו עם התפשטות רוסיה בפולין במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה, המקושרים כרונולוגית וגיאוגרפית עם חיי קהילות החסידים הפזורים ברחבי פולין באותם הימים, המשתלבים לאחר עיון נוסף במידע המצוי במקורות החסידיים. כל אלו חוברים יחדיו כדי לאשש את התזה שבלוזה הדין.

יחס גדולי החסידות לריבונות ושלטון

מחציתה השנייה של המאה השמונה-עשרה במזרח אירופה התאפיינה בשינויים טריטוריאליים. תוך מספר שנים מועט השתנתה המפה הגיאופוליטית באירופה באופן דרסטי, ותהפוכות אלו השפיעו על העם היושב בארצות אלו, ובמיוחד על הקיבוץ היהודי שבתוכם, כאשר עברו מתחת יד שלטון אחד ליד שלטון אחר. חשוב להקדים כי באופן כללי, אבות החסידות נטו להתייחס לשאלות ריבונות ושלטון מדיני שעלו אז על הפרק, וגילו התעניינות ואכפתיות בכל הקשור למערכות השלטון במזרח אירופה. מייסד החסידות, רבי ישראל בעש"ט נתן דעתו בענין זה ואף מסר על כך לתלמידו המגיד ממזריץ', כפי שמספר משמו נכדו רבי אפרים מסדילקוב:

שמעתי מאדוני אבי זקניני נ"ע זלה"ה שאמר פעם אחד בחודש ניסן להרב המגיד המפורסם מטורטשין³ [הוא הרב המגיד הגדול רבי דב בער ז"ל ממעזריטש] עתה העת שצריכים להתפלל, כי באחד בניסן ראש השנה למלכים ואז מתמנים בו כל השרים והשלטונים שבעולם, ולעת עתה נתמנו שרים לא טובים, ועתה הוא עת להתפלל, עד כאן שמעתי מפיו הקדוש⁴.

בין השנים תצ"ו-תקכ"ד (1764-1736) התרחשו בפולין עלילות-דם רבות. אלו נבעו מהתקוממות הכמורה והתרופפות השלטון הפולני⁵. הבעש"ט בעצמו מספר על כוחו להכניע 'שרים של מעלה' ועל צערו מגזירות 'עלילות' הפולנים נגד יהודים באיגרתו הידועה לגיסו רבי גרשון מקיטוב⁶ בה הוא מספר על 'עליית נשמתו':

...וגם ראיתי כל שרי אומו' [ת] העולם באו ונכנעו כעבדים לפני אדוניהם לפני המלאך הגדול מיכאל... וגם ראיתי אחרי רואי שרי אומו' [ת] הנ"ל, ראיתי בתוכם הס"ם ג"כ, ובא

3. רבי דוב בער 'המגיד' ממזריץ' נולד בלוקאטש - Lokachi - שעל-יד לודמיר - Volodymyr-Volynskyi. לאחר נשואיו עבר לטורטשין - Torchyn. (אהלי צדיקים, טשרנוביץ תרצ"ו, עמ' לט). מספר שבחי הבעש"ט (מהדורת ר"ב מינץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' פב) משמע שבעת התקרבותו לבעש"ט עדיין התגורר בטורטשין. גם אחר הסתלקותו של הבעש"ט עדיין התגורר בטורטשין וברובנה - Rivne, תלמידו רבי אהרן שמואל הכהן, וצוה הכהן, שדה לבן תקפ"גד, פ"י, דף ל"ה, כתוב: 'כי בילדותי הייתי מצוי לפניו [לפני 'המגיד'] ב' או ג' שבועות בכל שנה בהיותו מקום דירתו ובק"ק טורטשין ובק"ק ראוני סמוך למקום דירתי ק"ק סטעפין - Stepan שהייתי שם כמה שנים וישבתי שם על כסא הרבנות...'. אחר כך עבר למזריץ' - Mezhirichi ומשם שוב לרובנה. בחדשי חייו האחרונים התגורר באניפולי - Annopol, שם נפטר ונטמן ביי"ט כסלו תקל"ג (1772).

4. רמח"א מסדילקוב, דגל מחנה אפרים, ירושלים תשנ"ה, פ' בא, עמ' צ.

5. ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ז, ת"א ת"ש, עמ' 84-94; ר' מאהלר, תולדות היהודים בפולין, מרחביה 1946, עמ' 335-345, ובמפתח ערך 'עלילות דם'; ח' בר-דיין, 'גזרת פבולוצ' ומשפט ז'טומיר', בתוך: אדר היקר: דברי ספרות ומחקר מקדשים לש"א הורודצקי במלאת לו שבעים וחמש שנה (עורך: ע' בן גורין), תל אביב תש"ז, עמ' קלא.

6. רבי אברהם גרשון מקיטוב היה גאון ומקובל מ'חכמי הקלויז' בברודי שבגליציה, וגיסו של הבעל שם טוב. עלה לארץ ישראל ב-תק"ז נפטר בכ"ה באדר א' תקכ"א (1761), וקברו עומד במעלה הר-הזיתים בירושלים.

כעבר נכנע ונרצע לפני השר הגדול ולפני כל הצדיקי'ם] וכו', והיתה קנאת ה' צבאו' [ת] עצור בלבי כאש יוקדת על שלא נעשה נקמת ה' ישיב לצריו עבור הקדושי'ם] כו', ולא יכולתי להתאפק ולשאל אותו אם הרגת בגופי'ם] למה הרגת נשמו' [ת] בפתותך להמיר דת, והשיב בהכנעו' [ה] רבה לפני השר הגדול הנ"ל: זאת עשיתי בעצה וברשיון השר הגדול והנורא גבריאל לטובת כ"י [כל ישראל] לאשר שהי' [ו] כמה גזירו' [ת] עתידי'ם] כמה מישראל להמיר דת ולא הועילו. והי' לי צער גדול מרעת זאת השמועה, והתפללתי פני ה', אנא מהכ' [א] ואנת מהתם. וזה המרא' [ה] הי' בהקיץ ולא בחלום, במרא' [ה] ולא בחידו' [ת], ושם על הר סיני תיפלה שהי' [ה] שם הראו לי שנתבטל.

וכך היה בעו"ה אח"ו [בעונותינו הרבים אחרי זה] שבק"ק זאסלב הי' עלילה על כמה נפשות ושנים מהם המירו דתם ואח"כ הרגו אותם והשאר קידשו ש"ש [שם שמים] בקדושה גדול ומתו במיתות משונות, ואח"ז היה עלילות בק"ק סיבטובקע ובק"ק דונאוויץ ואז לא המירו דתם אחר ראותן מעשה הנ"ל דק"ק זאסלב, רק כולם מסרו נפש על ק"ה [קדושת השם] וקדשו ש"ש [שם שמים] ועמדו בנסיון ובזכות זה יבא משיחנו וינקום נקמתינו וכפר אדמתו עמו⁷.

בשונה מהבעש"ט, ששרדו ממנו פעולות שעשה בענייני ריבונות ושלטון, עלילות וגזירות⁸, הרי שמתלמידו הגדול רבי דוב בער ממזריץ' אין התייחסות לנושאים אלה, על אף היות תקופת הנהגתו - מאז שנת תקכ"א (1761) ועד להסתלקותו בשנת תקל"ג (1772) - תקופה סוערת במאבקי-שלטון ומלחמות בין האצילים לקוזקים, ובין רוסיה לפולניה, עד לחלוקות פולין. בתקופה קשה זו סבלו קהילות ישראל במזרח אירופה מגזירות ורציחות. אי הימצאותה של התייחסות מצד המגיד ממזריץ' לנושאי שלטון בתקופתו, יש בה כדי להתמיה מדוע לא מצינו התייחסות דומה לשל רבו הבעש"ט, כפי שנמסר בשמו בספר דגל מחנה אפרים הנ"ל.

אך דומה כי מתוך דברים שנאמרו על ידי המגיד ממזריץ' בעצמו על מעורבותו של הבעש"ט בענייני שלטון, משמע כי הוא עצמו לא רצה לעסוק בשאלה 'איזה ממונים ממנים על העולם, בכדי לידע איך להתנהג עמו ועל ידו', כיון 'שצריך לעשות לזה כמה יחודים', ולכן לא סיגל לעצמו הנהגה זו:

שמעתי מפיו הקדוש ממש, שהבעל שם טוב זלה"ה למד אותו שיחות עופות ושיחות דקלים וכו', וגם למד עמו סודות הקדושים ויחודים, וגם ספר מעיין החכמה⁹ למד אותו, ואמר לו פירוש על כל תיבה ותיבה, וגם הראה לו בספר הנ"ל כמה שמות מלאכים, ואמר לי ממש שעל ידי שמות אלו ידע הבעש"ט בכל חודש ניסן בכל שנה ושנה, איזה ממונים ממנים

7. 'מונדישיין, שבחי הבעש"ט כ"י, ירושלים תשמ"ב, 'נוסח קדום של אגרת עליית הנשמה להבעש"ט', עמ' 236-233. ראה במקבילות המובאים שם לנוסחאות אחרים של האגרת, המפרטים את המקומות בהם אירעו הגזירות בוהלין, וכן השווה לנוסחת המכתב המובאת ע"י רבי יעקב יוסף מפולנאה, תולדות יעקב יוסף, קוריץ תקמ"א.

8. ראה שבחי הבעש"ט (לעיל, הערה 3), עמ' סג-סד על שריפת התורה בקמיניץ-פודולסק בחשון תקי"ח (1758), ושם עמ' סח, ער, קטו, קכו, קכז.

9. נדפס לראשונה באמסטרדם בשנת תי"א. בעמוד השער כתוב 'זה ספר מעיין החכמה שנתן מיכאל לפאלי, ופאלי למשה רבינו עליו השלום, ומשה רבינו עליו השלום גילהו להתחכם בו לדורות, וכשעמד דוד על ידיעתו אמר אודך ה' בכל לבי ואכבדה שמך לעולם ועד'.

על העולם, בכדי לידע איך להתנהג עמו ועל ידו, ושאלתי אותו למה בראש חודש ניסן, והשיב מפני שהוא ראש השנה למלכים, ואמרתיו לו הלא אדומו"ר אמר לי שלמד עמו כל דבר בוודאי ידוע ג"כ לאדומו"ר, והשיב, למה לא יהיה זה ידוע לי? רק שצריך לעשות לזה כמה יחודים וכו'...¹⁰.

ואילו עמיתו של 'המגיד', רבי פנחס מקוריץ כן עסק בזה, ומעידים תלמידיו כי שמעו מפיו 'כמה פעמים' את הנאמר מהבעש"ט, בתוספת שמועה ממנו כי הצדיק צריך לפעול בענין זה בכל שנה מחדש: 'ניסן ראש השנה למלכים, דהיינו שמעמידין למעלה ממונים אחרים על כל דבר ודבר, ואמר בשם ריב"ש [רבינו ישראל בעל שם] שקמיע של שנה זו אינו מועיל בשנה אחרת'¹¹.

גם תלמידיו של 'המגיד' אימצו לעצמם מסורה מעניינת זו מהבעש"ט, שבכוח הצדיקים 'למשול אפילו על השרים של מעלה'. וכך מביא רבי ישראל המגיד מקוזניץ:

שמעתי שהריב"ש הקדוש אמר כשהגיע ר"ח ניסן שהוא ראש השנה למלכים והושיב כל מלאך על כנו, כשראה מלאך אחד שלא ישר בעיניו היה ממנה אחר תחתיו¹².

...דהנה הצדיק מושל ביראת אלקים דהיינו שהוא מתנשא ומתרום בגבהי מרומים עד שיכול למשול אפילו על השרים של מעלה ולמנותם כפי רצונו שמבין לטובה, כמו ששמענו דרך הצדיק הריב"ש נבג"מ¹³.

להלן נראה שהמקורות החסידיים מתייחסים לא רק לתפילותיהם של הצדיקים לביטול גזירות והפעלת כוחות-עליונים כדי 'למשול על השרים של מעלה ולמנותם כפי רצונו', אלא גם למעורבותם הדינאמית בשאלות אקטואליות, בתמיכה בשלטון מסויים או בשלילתו עד כדי התערבות במלחמה בין השלטונות ע"י מתן סיוע לצבא במשימות ריגול. וכן מצינו כי גדולי החסידות עסקו במתן הוראות לחסידים מה ראוי להיות היחס שלהם לשלטון הגויים: האם בידול מחשש של התקרבות חלילה, או השתלבות במערכת שלטונות מדינית או מוניציפלית.

הדעות בעד ונגד ההתפשטות הרוסית בפולין

לאורך כל תהליך התפוררותה של פולין והתפשטותה של רוסיה עד לחלוקתה – ניטש ויכוח ער בין גדולי החסידות האם לתמוך בפולין או ברוסיה. רבי פנחס מקוריץ תופס מקום בראש השוללים את הצאר הרוסי. הוא גינה את התפשטות הרוסים בפולין וראה את רוסיה כמקור הטומאה וכמלכות הרשעה והשקר: '...שאמר על האומה הידועה [רוסיה] ששום אדם לא דרך "האט ניט אריינגיטרעטן" בטומאה זו, ואם אדם היה דורך בטומאה זו כמוני היה נטבע...'¹⁴. '...כי לרוסיה אין שר במקום כי אין רק התלכדות של קליפות, וכשעברו פעם חיילים רוסים בעירו, לא רצה רבי

10. ר"ש מלוצק בהקדמה לספרו של רד"ב ממזריץ', לקוטי אמרים, קוריץ תקמ"א, עמ' 2 (לא ממוספר).

11. ר"פ שפירא מקוריץ, נופת צופים, פיוטרקוב תרע"א, עמ' 15; אמרי פנחס השלם, מהדורת א"א פרנקל, בני ברק תשס"ג, ח"א, עמ' צב. השווה מכתבו של רבי גרשון מקיטוב ששלח מא"י לגיסו הבעש"ט: 'אם הי' באפשרו לשלוח לי קמיע כוללת ולא שיהי צריך לכל שנה ושנה מחדש מה טוב...'. ראה: רב"ד הכהן, ברכת הארץ, ירושלים תרס"ד דף סג ע"א.

12. ר"י מקוזניץ, עבודת ישראל, ירושלים תשע"א, דרוש לשבועות, עמ' קסז.

13. שם בפ' יתרו בפסוק ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגו'.

14. שם שם.

פנחס להתפלל עד שהם עזבו את העיר...¹⁵. ואמר 'על האומה הידועה [רוסיה] שהם עכברים...'¹⁶. 'מאד מאד הזהיר שלא לדבר שקר כלל וכלל, ואמר: שיש בזה מדינות שונות... והאומות שבמדינתנו מן האומות שבצד צפון כמו במדינת יון [רוסיה]¹⁷ שאין יודעים כלל מה הוא אמת...'¹⁸.

כל כך שנא רבי פנחס את ממשלת רוסיה, עד שלא החזיק מימיו בידי מטבע של מלכות רוסיה. התנגדותו העזה נגד הרוסים הייתה לימים בעוכרם של נכדיו הצדיקים 'האחים המדפיסים מסלוויטה' בעלילה המפורסמת בשנת תקצ"ו (1836) וסבלו מרורים מתגרת ידו הקשה והאכזרית של הצאר הרוסי ניקולאי הראשון¹⁹.

עליית תלמידי הבעש"ט בשנת תקכ"ד (1764)

רבי פנחס מקוריץ זיהה מיד בשנת תקכ"ד (1764), בחרדה, את תחילתו של תהליך הכיבוש הרוסי וגסיסתה של פולין, וראה שאין סמכות רוחנית מספיקה ביד מי מהצדיקים בדורו למנוע את חלוקת פולין הראשונה:

...וקודם שנכנסה האומה הידועה [רוסיה] במדינת פולין ראה הוא [רבי פנחס] ז"ל שהיא צרה גדולה, ואמר שלא הרגיש במדינה אדם שיש לו כח למנוע [את החלוקה]... אך האב ניט געפילט אזוינע פלייצעס, [לא הרגשתי מי שיש לו כתפיים כאלון] רק רבי נחמן הורודענקיר שהיה מחזיק אותו לגדול מאד...

15. מסורה בידי רבי ישראל מוויזניץ בשם זקנו רבי פנחס מקוריץ. ראה: נ"א רוט, קדוש ישראל, בני ברק תשל"ה, ח"א, עמ' נה.

16. שם אות צה. ע"פ דברי התלמוד ירושלמי בבא מציעא פרק ג הלכה ה': 'הני עכברי רשיעי נינהו'.

17. הצאר אלכסיי הראשון היה אוהד גדול של התרבות היוונית-ביזנטית. הוא החל בשנת תי"ד ברפורמה דתית-יוונית. מאז כונו הרוסים בפי היהודים 'יוונים'.

18. אמרי פנחס השלם (לעיל, הערה 11), עמ' שנד אות לד. יחסו זה של רבי פנחס כלפי ממשלת רוסיה לא היתה ייחודית, כמה מאבות החסידות ראו את רוסיה כמקור השקר והקליפה. כך כותב רבי אברהם מקאליסק לרבי שניאור זלמן מלאדי, (רד"צ הילמן, אגרות בעל התניא, ירושלים תשי"ג, עמ' קז, אגרת נח): 'ואל ישמע אחי לעצת נערים, כי בנין נערים סתירה, ובפרט במדינת היוון שמאמינים (שמאמתים) השקר בתנועת האמת, ומורי הרה"ק ג"כ רוח ה' דיבר בו, שכתב לאנ"ש דמדינתנו שיזהרו מאד שלא יתערבו בגויים ולא ילמדו לשונם לשון שקר'. הרא"ש הגדול מסטאלין מתייחס אף הוא, במכתבו להמגיד הקדוש מקוויניץ, ל'חכמת יון' אצל חסידי רייסין: '...ואם ה' באפשרי להתודע ולהעלות הערמימיות וחכמת יון... ובעוה"ר פעלו מה שרצו, אך לא פעולת אמת וכו'. רבי משה מקוברין היה מוסר בשם רבי ישראל מרוזין (ר"מ מידנר, כתבי קודש, סטנסיל, [תשט"ז] עמ' קסג, אות תצ"ה) בגנות רוסיה: 'שמעת שהרוסים הגיעו למדינתנו מתעכבים התפילות מלעלות...'

גם תלמידי בית מדרשו של הר"פ שעמלים היו על מידת האמת, ראו ברוסיה את התגלמות השקר (אמרי פנחס השלם, ח"א, עמ' תע אות נח): 'אמרתי לפניו [רבי בנימין זאב מבלטה] בשם מ"ה רפאל ז"ל [מברשד] בענין האומה הידועה [רוסיה], שהשקר כבש את העולם כל כך, כשארם מחזיק באמת, כל כך הוא יקר מאד ומכריע כנגד כמה וכו', וזה היה כוונת השי"ת שהכניס אומה זו למדינה זו'.

19. רמ"ח סלונים, מאמר מרדכי, ח"ב, ירושלים תשס"ז, עמ' מג. רב היה חלקם של המשכילים בהלשנותיהם לשלטון הרוסי על האחים לבית שפירא ובית דפוסם שכביכול מתעלמים מה'צנזור' ועוד הלשנות מעין זו, ולא מהמנעם שדאגו להעביר גם את עמדתו ההיסטורית של ראש משפחתם רבי פנחס מקוריץ שקידש מלחמה על הצאר הרוסי. על פעילותם האקטיבית של המשכילים נגד האחים מסלבוטה ובית דפוסם, ראה: א' טשריקובר, 'ההמון היהודי המשכילים והממשלה בימי ניקוליי', ציון, ב (תרצ"ט), עמ' 162-165.

כאן קשר ורמז רבי פנחס מקוריץ כי נסיעתם של קבוצת צדיקים תלמידי הבעש"ט מגליציה, רבי מנחם מנדל מפרימשלן, רבי פריידל מבראד ועוד, לארץ ישראל בשנת תקכ"ד (1764)²⁰, בראשות רבי נחמן מהורודנקה, היה מהלך הקשור לכיבוש הרוסי; 'וביום שעבר רבי נחמן [בנסיעתו לא"י] הדינסטר עברו הם [הרוסים] הדינפר'²¹. כלשונו: 'אך רבי נחמן היה מכין עצמו לנסוע לארץ ישראל, וכל זמן שהיה רבי נחמן במדינה לא עברה האומה הנ"ל [רוסיה] נהר דינפר, אף ששלחו כמה פעמים למדינת פולין לא יכלו לכנוס, וביום שעבר רבי נחמן הדינסטר עברו הם [הרוסים] הדינפר...'²².

בשנת תקכ"ג (1763), עם סיום 'מלחמת שבע השנים'²³, נתן 'האיחוד הפולני-ליטאי' אישור לכוחות של האימפריה הרוסית בגבולה המזרחי לעבור בשטחו לכיוון פרוסיה שבמערבה, אקט שרבים ראו בו תחילת כיבושה של פולין על ידי הצאר הרוסי. בשנת תקכ"ד (1764) הכתיבה יקטרינה השנייה, קיסרית האימפריה הרוסית משנת תקכ"ב (1762), את בחירתו של סטניסלב אוגוסט פוניאטובסקי למלך פולין, והצליחה באמצעותו להפוך את פולין למדינת חסות רוסי. מאז ערכה רוסיה מאבקי עימות נגד פולין, הרקע לכך הייתה רצונה של רוסיה להרחיב גבולה ולספח לעצמה שטחים נרחבים ממדינת פולין.

פוניאטובסקי התנכר לאצילים, ובשנת תקכ"ח (1768) התקבל בסיים הפולני חוק נגד הקתולים, וליגה של אצילים פולניים ב'קונפדרציה של בר', מרדה באותה שנה ולחמה עד תקל"ב כדי לבטל את המנדט של יקטרינה ולסלק את פוניאטובסקי. המרד לא הצליח להפיל את פוניאטובסקי או להגביל את השליטה הרוסית על עניינים פולניים, ולא עוד אלא שבכך אף גרמו בעקיפין להחליש את הממשלה הפולנית עד היותה חסרת הגנה. כי כתגובה לנסיגתם של האצילים להסיר את שליטת רוסיה על פולין, עלו מדי פעם גדודי קוזקים בעידודה של האימפריה הרוסית ופשטו על עיירות באוקראינה, כשהם עורכים פרעות ושחיטות ביהודים - שכרגיל הפכו למטרה ראשונה לטבח - ואליהם הצטרפו איכרים אוקראינים צמאי דם הידועים בשם 'היידמקים', ששוסו בידי הרוסים להילחם נגד הפולנים. החמורה והידועה שבפשטות רצחניות אלו של ההידמקים היתה בשנת תקכ"ח (1768)²⁴. כך עלתה ביד הרוסים ובאי כוחם להכניע את פולין, והוכשרה הדרך לרוסיה לנגוס משטחי פולין הנרחבים.

20. נסיעתו השנייה של רבי נחמן מהורודנקה לארץ הקודש, נערכה בקיץ תקכ"ד (1764). (בכ"ג תמוז עלו על הספינה בנמל באגאז הסמוכה לגאלאץ בחופי הים השחור) ראה ר' שמחה בן יהושע הס מזלאזיץ, אהבת ציון, הורודנא תק"ג, עמ' ו-טז). המחבר ר' שמחה מזלאזיץ נמנה על חבורת הנוסעים, שכללה תלמידי הבעש"ט כרבי מנדל מפרימשלן, רבי פריידל מבראד, ועוד - שהגיעו לחוף עכו ביום י"ב תשרי תקכ"ה, והתיישבו בטבריה.

21. נהר הדינסטר נובע מהרי הקרפטים ליד העיר טורקה שבמחוז לבוב באוקראינה, בקרבת הגבול עם פולין, ונמשך לכיוון דרומית מזרחית, ונשפך לתוך הים השחור ליד אודסה. נהר הדינפר זורם מרוסיה לכיוון דרומית מערבית דרך בלארוס ואוקראינה אל הים השחור.

22. אמרי פנחס השלם (לעיל, הערה 11), עמ' תצט, אות לט.

23. מלחמת שבע השנים הייתה מלחמה ממושכת בין תקט"ו-תקכ"ג (1763-1755), אשר ניטשה באירופה בין בריטניה, פרוסיה והאנובר, לבין צרפת, אוסטריה, שבדיה וסקסוניה.

24. ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ז (לעיל, הערה 5), עמ' 93-89. על גזירה זו שהתרחשה באוקראינה במרכז ווהלין בשנת תקכ"ח, ושבה נשפך דם יהודי רב, ועל מעורבותו של רבי אהרן הגדול מקרלין - ראה א' שור, 'עמידתם של צדיקי הדרור ושל מרן רבי אהרן הגדול מקארלין זיע"א בגזירות גונטא בשנת תקכ"ח, ותקנותיו

רבי פנחס שראה באופן שלילי את פשיטת רוסיה בארץ פולין, רצה בעצמו לעלות לארץ ישראל בעת ההיא, אלא שלא אסתייעא מילתא, והסביר שעיקבוהו מן השמים כדי שזכותו תגן על יהודי אוקראינה בעת הפוגרום העקוב מדם של ההיידמקים והקוזקים - שאירע כאמור בשנת תקכ"ח (1768):

סיפר [רבי פנחס] מענין הגזירה דק"ק אומאן, שקודם לכן רצה ליסע לארץ ישראל ושכר עגלות והיכן הכל, ופתאום נעשה משולשל קצת והבין שהוא מסוכן, ושכב על המיטה ועמד על גביו רבי שמעון אשכנזי, ואמר אל השי"ת: אולי רצונך שלא אסע לארץ ישראל - איני נוסע, ובאמרו כך מיד נתרפא. רק תמיהה היתה לו למה לא יוטב בעיני השי"ת שיסע, שידע בעצמו שיש לו על זה טעם הגון ונכון, עד שאח"כ עיכבוהו לצורך הגזירה הנ"ל, שלולי הוא לא נשתיר ח"ו רגל מפולין עד לעמבערג²⁵.

מלחמת רוסיה תורכיה תקכ"ח-תקל"ד (1768-1774)

כתוצאה מהתמיכה התורכית באצילים הפולניים המורדים בעת המאבק בין האצולה ובין המלך סטניסלאב פוניאטובסקי, התרחשה בין השנים תקכ"ח-תקל"ד (1768-1774) מלחמת רוסיה-תורכיה הראשונה, בין האימפריה העות'מאנית והאימפריה הרוסית.

חבורת קוזקים בשירות הרוסים נכנסה בשנת תקכ"ח (1768) לעיר באלטה²⁶ בטרטוריה העות'מאנית, במהלך מרדף אחרי קבוצת פולנים. האימפריה העות'מאנית האשימה את הרוסים בביצוע טבח של נתיניה, תושבי העיירה - האשמה שהוכחשה על ידי הרוסים. לאור תקרית זו הכריז הסולטן התורכי מוסטפה השלישי מלחמה על רוסיה. התורכים יצרו ברית עם גורמי אופוזיציה פולניים, ואילו רוסיה נתמכה על ידי בריטניה הגדולה ואוסטריה.

באותה תקופה חתמו נציגי פרוסיה, האימפריה הרוסית ואוסטריה על ברית סודית, שכונתה "ברית שלושת הנשרים השחורים"²⁷. במהלך חורף שנת תקל"ב (פברואר 1772) חתמו מדינות הברית על הסכם חלוקת האיחוד הפולני-ליטאי, ובקיץ תקל"ב (תחילת אוגוסט 1772) פלשו צבאותיהם לשטחי האיחוד, והתמקמו בהתאם לחלוקה שסוכמה ביניהם קודם לכן.

מלחמת רוסיה-תורכיה השנייה שהתחוללה מאוחר יותר, בין השנים תקמ"ז-תקנ"ב (1787-1792) היתה המשך ישיר למלחמה הקודמת שהסתיימה בשנת תקל"ד (1774). מטרת המלחמה השנייה מצד האימפריה העות'מאנית היתה ניסיונה הכושל של האימפריה להחזרת שטחים שנכבשו על ידי רוסיה בעבר, והתרחשה במקביל לחלוקת פולין השנייה והשלישית תקנ"ב-תקנ"ו (1795-1792) שאז נגסו שוב חברי ברית הנשרים - האימפריה הרוסית, אוסטריה ופרוסיה - שטחים נרחבים מארץ פולין, עד שסיפחו לעצמם את שארית אדמת פולין.

בניסיונו; בשנת תקכ"ט, קובץ בית אהרן וישראל, לו (אב-אלול תשנ"א), עמ' קסה-קעד; והמשכו, חוברת לז (תשרי-חשון תשנ"ב), עמ' קל"א-קל"ז.

25. אמרי פנחס השלם (לעיל, הערה 11), עמ' תצד אות לה.

26. עיר מחוז, בדרום-מזרח אוקראינה, 176 ק"מ מצפון-מערב לאודסה ו-50 ק"מ מנהר דנייסטר, סמוך לגבול מולדובה.

27. פשר הכינוי הוא כי על סמלי שלושת המדינות היה נשר שחור, בניגוד לנשר לבן על סמל פולין.

מבית מדרשו של ר"פ מקוריץ' אנו שומעים על מסורת שהיתה בידם מהבעש"ט, בעת ששבת פעם בעיר באלטה²⁸, שניבא על מלחמה שתיערך באזור זה בין רוסיה לתורכיה, שכאמור, אכן החלה בעיר זו בשנת תקכ"ח:

שמעתי מפי חמיו של רבי פאלק הכהן, החסיד ר' שמעריל מ"מ דק"ק ויר[ח] עיווקע²⁹, שפ"א שבת בק"ק באלטע ואמר שהעיר הזאת תחרב פ"א ואח"כ תבנה ותהיה עיר ואם בישראל ותעמוד עד ביאת הגואל בב"א. הרב דקהלתינו³⁰ פירש האיך היה האמירה, כי היו ירידים גדולים בק"ק באלטע, והיו שם רוב סוחרים נכרים וישמעאלים וקדר ושאר אומות, והיו רצים בעגלות בעת סעודה שלישית בעת שאמר הבעש"ט ז"ל תורה והיו מבלבלים אותו, ורגז, ואמר מה לך באלטי, עדיין תצמח עליך (צרה) [חציר ואחר כך פירוש כנ"ל].

שמעתי מר' שמעריל הנ"ל, שנה אחת קודם הבריחה³¹, ואמר כי כשנעשה מלחמה בין ישמעאל ובין היות חרבו העיר הנ"ל וגם סביבותיה ועיר (פי)ט[שט]שילניק וכל הכפרים סביבותיה, לא נשאר בבלטע כי אם בית קטן [של נכרי ובטשטשילניק נשאר שני בתים גדולים של ישראלים ולא הי' רואים את הבית קטן שנשאר בבאלטי] (ב)מ[פני החצר]³².

ידיעות על מלחמת רוסיה-תורכיה הגיעו אז למרכז ווהלין, שרוויה היתה בדם הנרצחים מ'גזירות גונטא' בשנה ההיא, וכך כותב רבי יעקב ישראל 'המגיד' מקרמניץ:

ולא ארכו הימים ולא שך חמת תנינים [גזירת גונטא] גם בחורף ההוא, ונהרגו לאלפים וגורשו שנית השרידים בעו"ה, וירא יעקב מאד ויצר לו, אז נתעוררה מלחמה חדשה בין הישמעאלים, ובין עם חזק וגדול עם מאסקווי [=מוסקבה], ותהי סער מתחולל במלחמת תנינים הללו, ועם מאסקווי חנו לדגליהם במדינת אוקריינא, שקטה מלחמת המורדים, ותהי צרי אל הוה הנזכר, ותאריך המלחמה³³.

גם חברו של רבי פנחס מקוריץ', רבי יעקב יוסף מפולנאה, התייחס למלחמת רוסיה-תורכיה, אלא כדרכו הוא לומד מכך דרך בעבודת ה':

28. בעיר באלטה התגוררו קבוצת חסידים של רבי פנחס מקוריץ', ובראשם החסיד רבי בנימין זאב מבלטה. ורבי פנחס מקוריץ' אמר על עיר זו: 'בעיר הסמוכה לספר שקוריץ' גרעניץ' [גבולין] - יש ב' יצה"ר, שבאים מב' צדדי המדינות, ואמר הוא [רבי פנחס] ז"ל, שזהו אפילו בבאלטא', אמרי פנחס השלם (לעילף הערה 11), ח"א, עמ' תסט.

29. תלמיד הבעש"ט ורבי פנחס מקוריץ'.

30. הוא רבי גדליה מליניץ בעל ה'תשואת חן', מוזכר בכינוי זה פעמים רבות בספר שבחי הבעש"ט. תלמידם של רבי לייב מפולנאה ושל המגיד ממזריץ' ורבי יעקב יוסף מפולנאה. כיהן ברבנות באוסטרופול, מאריפול וליניץ (אילייניצ'). נפטר בכ"ט בכסלו תקס"ד. גיסו היה רבי משה מסלוויטא בנו של רבי פנחס מקוריץ' ומקים בית הדפוס.

31. בעקבות ההתפרעויות של ה'היידמקים', הייתה אז, בשנת תקכ"ט, 'בריחה' רבה של יהודים מאוקראינה לפולין, שביקשו על ידי כך להציל את נפשם. 'הבריחה' הייתה כה גדולה עד אשר הפכה בפי היהודים כשנת ציון למאורעות. ה'בריחה' כשנת ציון מופיעה הרבה ב'שבחי הבעש"ט' ובכתבי רבי פנחס מקוריץ'. על 'הבריחה' ראה א' שור, 'עמידתם של צדיקי הדור ושל מרן רבי אהרן הגדול מקארלין זיע"א בגזירות גונטא בשנת תקכ"ח, ותקנותיו בניסוויז' בשנת תקכ"ט' (לעיל, הערה 24), עמ' קע.

32. שבחי הבעש"ט (לעיל, הערה 3), עמ' סה. הנוסף בסוגריים מרובעות הם כפי שמופיעות במהדורת 'מונרשיין (לעיל, הערה 7), עמ' 157-158.

33. ריי מקרמניץ, אגודת אזוב, זאלקוה תקמ"ב, בהקדמת פירושו על מגילת איכה, עמ' כב.

...וכן מכל מעשה המאורע בעולם יכול ליקח מזה מוסר לעבודת השם יתברך, וכגון מעשה המאורע בשנה זו שנת תקכ"ט לפ"ק, שסיפר לי א' [חד] מעשה מהמאורע בק"ק בענדער³⁴ שהנהוג מקדמת דנא שאין רשות למלך קדר לכנוס במבצר שבעיר הנ"ל השייך למלך ישמעאל, ובשנה זו כנס מלך קדר הנ"ל במבצר הנ"ל, ואח"כ לקח קנס מן שר העיר על שהנימו לכנוס וכו' ודפח"ח [ודברי פי חכם חן], ואמרתי כי משל זה הוא ממש כמו היצה"ר [היצר הרע] הנכנס בגוף האדם...³⁵.

מצודתו של רבי פנחס מקוריץ שישב במרכז ווהלין היתה פרוסה על מרחבי מזרח אירופה צפונה ודרומה. כיליד שקלוב³⁶ שברוסיה הלבנה היה מודע להתפשטות הרוסית שם. באותה שעה היה מעודכן בנעשה בדרום אוקראינה באמצעות תלמידיו³⁷ שהביאו אליו את המידע להתפשטות האגרסיבית של רוסיה בתורכיה. שתי החזיתות נערכו כמעט בעת אחת: נגיסת רוסיה משטחיה של פולין ברוסיה הלבנה שבצפון וחלוקת פולין הראשונה שנערכה בשנת תקל"ב (1772), ובמקביל מלחמת רוסיה נגד תורכיה בקרים ובדרום אוקראינה בשנת תקכ"ח-תקל"ד (1774-1768).

עלייתם של רבי מנחם מנדל מויטבסק וחבורתו בשנת תקל"ז (1777)

מסעם של רבי מנחם מנדל מויטבסק ורבי אברהם מקאליסק³⁸ לארץ ישראל, התקיים בקיץ תקל"ז (1777), שנים ספורות לאחר התפשטות הרוסים בשטחי רוסיה הלבנה, ושלוש שנים לאחר התפשטות הרוסים בחצי האי קרים ודרום אוקראינה. ערב יציאתו למסע דיבר רבי מנחם מנדל בפני החסידים ברוסיה הלבנה, בסתר ובחשאי, שם העביר ביקורת על השלטון הכובש והעמידם על הסכנה הטמונה בשלטון הצאר הרוסי, שמחד הוא מדכא בגזירות את היהודים, ומאידך הוא זומם להעניק שוויון זכויות כדי שיתבוללו חלילה. כך עולה מתוך מכתבו של רבי מנחם מנדל ששלח לחסידים ברוסיה הלבנה כעבור כמה שנים, בו מזכיר להם את דבריו:

34. Tighina() Bender.

35. רי"י מפולנאה, בן פורת יוסף, קארעץ תקמ"א, דף פ' ע"א.

36. רבי פנחס מקוריץ היה יליד שקלוב שברוסיה הלבנה [שנקראה בפי היהודים 'רייסין', צפונה לאוקראינה של היום] איזור שנספח כולו לרוסיה בחלוקה הראשונה בשנת תקל"ב. מ"מ ביבר, 'מזכרת לגדולי אוסטראה', ברדיטשוב תרס"ז, עמ' 211.

37. רבי פנחס ישב בקוריץ במרכזה של ווהלין [מרכז אוקראינה של היום], ואילו תלמידיו גרו במרחק גיאוגרפי רב ממנו, והיו מרוכזים במחוזי אודסה ווויניצא [דרום אוקראינה של היום]. ברשד (Bershad), - מקום מגוריו של גדול תלמידיו, רבי רפאל, רחוקה ממקום מגוריו של רבי פנחס מקוריץ או מאוסטראה כ-400 ק"מ, מסביב לברשד התרכזו רוב רובם של תלמידי רבי פנחס מקוריץ: דרומה - אוליגופל (Olhopil), באלטה (Balta), קראטיע (Kruti). צפונה - טרוסטיאנץ (Trostianets), ווערחיווקא (Verkhivka), טולצין (Tulchyn), הייסין (Haisyn), הרנובסקא (Hraniv'ska), מונסטריץ' (Monastyryshche), סטניווקא (Satanivka). עדיין לא ראיתי מי שידון בתופעה ייחודית זו. בדרך כלל היו קהילות החסידים ממוקמים מסביב לעיר שבה מגוריו הצדיק שבצילו היו חוסים.

38. על העלייה ראה: רש"ז מלאדי, אגרות קודש אדה"ז, ניו יורק תשע"ב, במבוא (עורך רש"ד לויץ), עמ' 41-49; רד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דור, ירושלים תשי"ג, עמ': ב-מ"א, ק"ה-ק"ג, קנ"ה-קפ"ז, קצ"ב קצ"ה; רש"ד לויץ, תולדות חב"ד בארץ הקודש, כפר חב"ד תשמ"ח; ר"א סורסקי, יסוד המעלה, בני ברק תש"ס, כרך א-ב; מ. וילנסקי, היישוב החסידי בטבריה, ירושלים תשמ"ח; י' היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל, ירושלים תש"ז; ח' שטימץ-כץ, ראשיתן של עליות חסידים, ירושלים תשמ"ז.

כי ראיתי גם תמול גם שלשום גם מאז היותי במדינתם, תחת ממשלת מלכותם, כי ידו כבדה והולך וחזק מאד... ולא מראש בסתר דברתי קודם נסיעתי מאתם, כי נבהלתי מראות גודל התקרבות המלכות להשוות היהודים, להבדיל, עם הגוים, בכמה ענינים ונימוסים שונים, ודברי שריהם הם נרגן מפריד אלוף, אשר אמריהם החליקו להתקרב...³⁹.

בהדגשתו שדבריו נגד שלטון הצאר נאמרו 'קודם נסיעתי מאתם' הוא רומז כי המניע לנסיעתו הקרובה לארץ ישראל קשור לצאר הרוסי ששלטונו התפשט. על מניע זה שהיה בעיקרו של העליה אנו שואבים דווקא ממקור אחר לגמרי. יוסף קונסנידי - קראי תושב האי קרים⁴⁰, שהיה עד לטביעת אחת מספינות העולים החסידים בים השחור⁴¹ - שמע על מטרת המסע מפי הניצולים שגילו לו כי זה נובע מתוך אמונה על גאולה קרובה שסיבתה 'מפני שאז אומת מוסקוב [מוסקבה = רוסיה] הרשעה... פשטה ידו על כל [ה]עולם', ובן התקופה רשם את הדברים ששמע כמשיח לפני תומו:

לזכרון לדור אחרון, מה שהיה בזמן שנת התקל"ז ליצירה, איך שיצא שמועה שבא משיח בן דוד, ואז התחילו הרבנים הדרים בחוצה לארץ ללכת לעיר ירושלים תוב"ב, ובעת שהיו הולכים בתוך הים בספינות, נשברה ספינה אחת בתוך הים ונחנקו מהם, רצוני [דהיינו] מהרבנים, נ"ה אנשים ונשים, בחורים ובתולות, טפים ועוללים ויונקי שדים, וכל האנשים הנמצאים בתוך הספינה היו במספרם שמונים אנשים, והשם ברוב רחמי ישמרנו ממחלון וכליון אלה, וסבת האמינם שבא משיח בן דוד, הוא מפני שאז אומת מוסקוב הרשעה, העם המר והנמהר, עם שלא נשמע לשונו, פשטה ידו על כל [ה]עולם, לא נשאר מקום שלא תפש במלחמה, וחשבו שעת קץ הוא המובטח מפי הנביאי...⁴².

מסעם של החסידים החל ברוסיה הלבנה (רייסין) בחודש אדר תקל"ז בראשות רבי מנחם מנדל מויטבסק, רבי אברהם מקאליסק ורבי ישראל מפולוצק. אין בידנו מסלול נסיעתם המדויק. אנו יודעים שעברו אל ווהלין שהיתה אז תחת ממשלת פולין⁴³, משם הם הגיעו למוהילוב

39. ר"י שמרלר, אגרת הקודש, למברג תרע"א, עמ' י, מכתב ו (משנת תקמ"ה [1785]).
40. תעודה זו נחשפה על ידי א' מורגנשטרן ונחקרה על ידי ד' אסף (לעיל, הערה 2). בה הוא מתמקד על המניע המשיחי, ולא נתן שימת לב מספקת לשנאת הצדיקים את התפשטות שלטון הצאר שכבש את רוסיה הלבנה מידי פולין.

41. על טביעת הספינה ראה שם במאמרו של ד' אסף, עמ' 323: 'מקושטא הפליגו העולים אל ארץ ישראל בשלוש ספינות, אך אחת מהן, ובה שמונים ושלושה יהודים, נסחפה צפונה [לים השחור] ברוח העזה, וזמן לא רב לאחר מכן טבעה [ביים השחור] סמוך לחצי האי קרים. חייהם של שלושים מן הנוסעים ניצלו. הם נמשו מן המים סמוך לחופיה של העיר גוזלוב (יבפטורוה) ומשם עשו את דרכם מזרחה לכפא (פאודוכדה), שממנה קיוו כנראה למצוא ספינה אחרת שתיקחם לקושטא. את דרכם לכפא עשו הניצולים דרך קהילת קלעא (Kale-) ואף נסתייעו בבני העדה הקראית שבה ובחכמייה. [שרדו מספר מכתבי הניצולים אליהם] מקצת הניצולים שבו למקומות מוצאם בפולין, ויתרם אזרו עוז וחידשו את מאמציהם לעלות לארץ ישראל. העולים האחרים, שעשו דרכם בים התיכון בשתי הספינות הנותרות, הגיעו בינתיים בשלום אל חופיה של ארץ ישראל, בה' באלול תקל"ז.

42. ד' אסף, שם, עמ' 328.

43. על תקופת שהותם בוהלין, כותב רבי מנחם מנדל במכתבו משנת תקמ"ז (1787): 'ובמדינת ווהלין העטופים והקשורים בנפשותם אלי, עד אשר מבלתי יכולתי לכתוב כ"כ, שרבו למעלה, ובמדינת ווהלין התקשרו אלי יותר ויותר התקשרות פלא יועץ א'ל גבור, הנה לא נתעכתי שם כי אם זמן מועט, והוא פלאי, היולד ארץ ביום אחד בהתקשרות נפלא שאין כמוהו, הגדולים והקטנים...'. יסוד המעלה, ב (לעיל, הערה 38), אגרת לג, עמ' קיד.

שבפודוליה⁴⁴ ועברו אל ארץ מולדובה עד נמל גאלאץ, משם הפליגו על הים השחור⁴⁵ עד לאיסטנבול, עברו את הדרדנלים והפליגו לים התיכון. הם הגיעו לנמל עכו ביום ה' אלול תקל"ז.

הסכמת ממשלות רוסיה ותורכיה להקל על העולים לא"י

ליהודים ברוסיה הלבנה שרק זה עתה עברו על כורחם לחסות בצל השלטון הרוסי, נפתחה חלון הזדמנות מצוינת לעלות לארץ ישראל. בשעת החלוקה הראשונה בשנת תקל"ב, נספחה רוסיה הלבנה, היא רייסין, אל הממלכה האדירה, עם כמאה אלף יהודים שנהיו לפתע נתיני מלכות רוסיה, שעד עתה גירשה את אחיהם מגבולותיה⁴⁶. בשנים הראשונות לא ידע השלטון הרוסי - רווי השנאה ליהודים מאז ומתמיד - כיצד להתמודד עם 'שאלת היהודים' בארצו⁴⁷.

באותם שנים, עם סיומה של מלחמת רוסיה-תורכיה, נערך הסכם השלום 'קוצ'וק קאינג'ה' (Kuchuk Kainarjæ) שנחתם בשנת תקל"ד (1774) בין רוסיה לתורכיה. בין היתר מופיע סעיף⁴⁸ שהשלטן התורכי מתחייב להקל על ביקורם של נתיני רוסיה או אנשי-דת בארץ ישראל, מבחינה כספית וביטחונית:

לאנשי-דת רוסיים ולנתיניה יינתן אישור לבקר בירושלים ובמקומות קדושים אחרים. האנשים האלה לא יהיו כפופים למסי-נמל ומעבר (cizye, harac⁴⁹) ומסים אחרים בעת שיהיו בדרכם. שם יינתנו רישיונות ודרכונים כפי הניתן לנתינים של מדינות אחרות, הם יהיו מוגנים על ידי המדינה מכל תקיפה או סכנה בתוך השטחים העות'מניים⁵⁰.

ע"פ עדותו של רבי ישראל מפולוצק - שעמד בראש מסע עליית החסידים עם הרמ"מ מויטבסק ור"א מקאליסק - קיימו התורכים הלכה למעשה את הנאמר בסעיף זה, כדבריו במכתבו מיום ט' אייר תקל"ח, תוך שהוא מדגיש כי גם העניים שביניהם, נתיני פולין, שנוספו על השיירה בעת שהמסע התעכב בוהליץ, הצליחו לחבור לחסידים נתיני רוסיה, ובהגיעם לאיסטנבול הצטרפו באופן רשמי למסע החסידים מרוסיה הלבנה⁵¹, וכך נהנו מ'זכויות' אלה שניתנו 'לכל קהל העולים':

44. ח"מ היילמן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב, עמ' 14: 'וגדולי אני' נסעו ללותם עד עיר מאהליב (שעל הדינעסטער). 'הרש"ז שהיה במסע עד למאהליב נשאר שם עוד תקופת זמן.
45. רבי ישראל מפולוצק, במכתבו משנת תקל"ח (1778). יסוד המעלה, ב (לעיל, הערה 38), איגרת א, עמ' כג.
46. כעשור לפני החלוקה, בשנת תקכ"ב (1762) הוציאה הקיסרית הכרוזה המתירה ומעודדת בואם של בני חוץ לארץ לרוסיה - 'פרט ליהודים'. ש' אטינגר, בין פולין לרוסיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 218; ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ז (לעיל, הערה 5), עמ' 140.
47. שם, שם.
48. סעיף 8 להסכם שנכתב בשלוש שפות; רוסית, תורכית, ואיטלקית. מעניין כי עד עתה לא גילו החוקרים את הנאמר בסעיף זה, והקשר שלו לעליית החסידים. אין בסעיף זה התייחסות לעלייה יהודית לארץ ישראל, אך מאידך אין בה הדגשה כי הכוונה היא רק לצליינים נוצרים. אך היהודים פירשו את הנאמר בסעיף שהכוונה היא גם לאנשי דת יהודיים. האם הייתה כוונה נסתרת שהעלימה את זהות אנשי הדת שבסעיף, כדי לפתור את ה'שאלה היהודית' - ראה להלן בגוף המאמר.
49. מסי גולגולת בתורכית = 'חארץ', גז'יה.
50. כפי שמוכר בנוסח הרוסי: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/kuchuk.htm> ובנוסח התורכי שתורגם לאנגלית באוניברסיטת Bilkent באנקרה תורכיה: <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0001807.pdf>
51. 'כי העניים אשר עברו חלוצים לפנינו, המה היו בעוכרינו, בכל מדרך כף רגלנו, כי מעיר קושטאנדינא והלאה חלו כולם עלינו, הכרח שלא בטובתנו...'. יסוד המעלה, ב (לעיל, הערה 38), איגרת א, עמ' כג.

...ובפרט מגודל חסדי השי"ת אשר נתן בלב המלך והשרים להגדיל חסדו עליו, לרומם בית מאויינו, ולהעמיד חרבות צפת תוכב"א⁵², והטה חסד לכל קהל העולים אתו בתוקף ועוז וחירות גדול ליהודים, ליתן משאת [מסת, מס]⁵³ כיד המלך לשכירות ספינות העניים, גדולים מעשי אלקינו...

הודות להתעכבות המסע בעיירות ווהלין (שהיתה תחת שלטון פולין) כחמישה חודשים, זכה המסע לפרסום רב בין תושבי פולין וגרמה שתהיה 'התעוררות גדולה', ויהודים רבים נתיני פולין הצטרפו למסע, ביניהם הרבה עניים שזכויות המיוחדות שהקנו העות'מנים לנתיני רוסיה העולים לא"י קסמו להם וגרמו להם להצטרף למסע החסידים⁵⁴. רבי ישראל מפולוצק מרמז במכתבו שהמניע של המתעוררים להצטרף היה מהול בחשבונות צדדיים: 'ויעפילו לעלות בהתלהבות לבם לארה"ק ושאר פניות...', ולאור דברי המסמך (ומכתבו של ר"י מפולוצק בעצמו שמוזכר לעיל) נראה שהזכויות שהשער העליון העניק להם קרצו להם וזה גרם להם להצטרף למסע החסידים⁵⁵. המסורת החסידית מוסרת בשם רבי מנדל מויטבסק שעמד בראש המסע, שלו היה מתעכב עוד בוהלין היו כל ישראל מתעוררים בצפייה לגאולה והיו מצטרפים עמו לעלייה, ובכך היו זוכים לגאולה:

ער האט זיך א ביסיל צוא גיהיילט מיט זיין נסיעה, [הוא מיהר מעט עם נסיעתו] כי לולא זאת שהי' [ה] ממתין מעט הי' [ה] התעוררות כ"כ [כל כך] שכל ישראל הי' [ה] הולכים עמו והי' [ה] הגאולה⁵⁶.

התפשטות הרוסים סימן לפעמי הגאולה

רבי פנחס מקוריץ ראה בהשתלטות הרוסים על פולין מסימני הגאולה ופעמי משיח כ'עת פקידה', כפי שמוכח בפירוש באגרת תימן להרמב"ם, שעל אף שהזהיר, באגרת ארוכה זו, את יהודי תימן שלא לדחוק את הקץ, שלא להיות קלי דעת ולא לעורר את האהבה עד שתחפץ, היה בידיו של הרמב"ם בקבלה סימן זה של התפשטות אדום ושמעאל כעת פקידה - 'דבר שאין בו ספק ומזה לא יעבור'.

אבל העת ההיא כבר התבארה מדברי דניאל וישעיהו ומשאר דברי רבותינו, זכרונם לברכה, שביאתו תהיה כשתתקף יד אדום וערב וכשתתפשט מלכותם בעולם, כמו היום הזה,

52. השלטון העות'מני ביקש לשקם את צפת והגליל, לאחר הרעש שפקד אותה בראשית תק"כ, נתן זכות בעלות לכל מי שמשקם את החורבות, הן בתים והן בתי-כנסת. ראה א' אלמליח, מזרח ומערב, ג, עמ' 312-324.

53. 'היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לא"י (לעיל, הערה 38), עמ' 24 ובהערה. ראה גם רש"ד לויץ, תולדות חב"ד בארץ הקודש (לעיל, הערה 38), עמ' ג, על שינויי נוסח. נכונה היא הערת רש"ד לויץ, שם, כי 'מתוכן הדברים נראה שלא מדובר כאן בפחה שבאה"ק, אלא במלך תורכיה בהיותם בדרך בקושטא, ולא מדובר כאן במס הישוב בצפת אלא כמפורש 'משאת כיד המלך לשכירות ספינות העניים'. כאשר מתבאר מתוך ההסכם - שהקשרו לעליית החסידים מתגלה כאן לראשונה - אכן היה זה מהזכויות שניתנו לנתיני רוסיה מאת ממשלת תורכיה, בכפוף להסכם 'קוצ'וק קאינרג'ה' שנחתם בין המדינות.

54. 'על דבר יציאת היהודים לירושלים, מפני שהשער העות'מני נתן להם זכויות' - לשון הפקודה הפולנית דלהלן.

55. יסוד המעלה, ב, (לעיל, הערה 38), אגרת א, עמ' כב. 'היילפרין, שם, עמ' 23, מייחס כי גורמים כלכליים-פוליטיים הניעו אותם לעלות.

56. ר"י פראגר, כתבי ר"י שו"ב, סטנסיל, ירושלים, חש"ד, עמ' נב.

וזה דבר שאין בו ספק ומזה לא יעבור... אבל אמתת העת על בוריה אינה מודעת, אבל יש אצלנו קבלה גדולה ונפלאה, קבלתי אותה מאבי שקבל מאביו ומאבי אביו, והוא קבל הדבר, וכן הדבר עד תחלת הגלות של ירושלים... וכיארור הדבר, שבנבואת בלעם רמז שתחזור הנבואה לישראל אחר שתפסוק מהם... והענין הזה קבלנו שזה שאמר בלעם: 'כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל' יש בו סוד... והפירוש הזה תחזור הנבואה לישראל בשנת ארבעת אלפים תשע מאות שבעים ושש ליצירה, ואין ספק שחזרת הנבואה היא הקדמת משיח, שנאמר: 'ונבאו בניכם ובנותיכם'... זהו יותר אמתי מכל חשבון שנאמר בשם קץ...⁵⁷.

רבי פנחס התייחס לקטע זה שבאגרת תימן שבו כתב הרמב"ם את גילוי הקץ, והדגיש כי לו 'היה זוכה הדור' היה מתגלה הרמב"ם כמשיח:

אמר [רבי פנחס מקוריץ] איתא בספר אגרת תימן להרמב"ם, אחר שהאריך לחלוק על מחשבי קיציין, סיים שקץ זה יש בו ממש, כעת יאמר ליעקב – דהיינו שיהיה עוד כל כך עת כמו מבריאת העולם עד בלעם וכו', ואחר שחשב מגיע שבשנת תתקע"ב לאלף החמישי, שהרמב"ם היה קודם לזמן הנ"ל [נפטר ד"א תתקס"ה] וחשבתו בעבור שבזמן הנ"ל היה זוכה הדור להיות הוא משיח, וזה ראה הרמב"ם ז"ל⁵⁸.

הוא עצמו רמז על עת פקידה בימיו: 'גם גילה בפני הרב [רבי יעקב שמשון] משפיטיווקא שבעת הזאת שנת תקמ"ז הוא פקודה, וגם אמר לנו שעל כן אנגריא⁵⁹ בתלמידי חכמים⁶⁰. ורמז כי לו היה זוכה הדור היה הוא משיח ה' לגאול את ישראל: 'יש בידי בקל להתיר הגלות כמשחל ביניתא מחלבא, אזוי וויא דיא שטרוי אויף צי הייבין [כמו להגביה קש], רק שיש לי נאמנות, וכמדומה שאמר: שלכך נתנו דבר זה בידי, כי השי"ת יודע שיש לי נאמנות⁶¹.'

מקובלים בדורו הצביעו על שנת תקמ"א כעת פקידה⁶². רבי פנחס מקוריץ ראה ניצני גאולה

57. רבינו משה בן מימון, אגרות (מ"ד רבינוביץ: מהדיר), ירושלים תשמ"ט, עמ' קצא-ב.

58. אמרי פנחס השלם, ח"א (לעיל, הערה 11), עמ' תעג. והוא מציין גם להרדב"ז (מגן דוד, אות הסמ"ך) שגילה את הקץ 'על שנת ר"ץ ועוד איזה שנים פחות ממאה לאלף הששי, וחשבתו שאז [ה' רצ"ד] נולד האריז"ל שהיה משיח כנודע'.

59. גיוס לצבא של יהודים החל בגליציה בפברואר שנת 1788 והתפשט לארצות הברומיים והונגריה בחודשים שלאחר מכן. זו הייתה הפעם הראשונה שיהודים שירתו כחיילים בעידן מודרני. בעוד מועצת המלחמה התנגדה באופן עקבי מהשתתפות יהודית בצבא והמליצה שבמקום גיוס יהודים יועסקו שכירי חרב, הרי הקיסר היה די נחוש בדעתו שיהודים עושים שירות אישי. גזירת הגיוס הייתה כתוצאה משוויון הזכויות שהעניק פרנץ יוזף השני לנתיניו היהודים.

60. אמרי פנחס השלם, ח"א (לעיל, הערה 11), עמ' תעג.

61. אמרי פנחס השלם, ח"א (הנ"ל), עמ' תעב.

62. ראה: רע"ח ריקי, יושר לבב, אמשטרדם תק"ב, דף ל"ז, ע"ב: 'ולכן, לפי דברי רשב"י [!], בתקמ"א ושני שלישים לפ"ק יהיה כבר נכון הר בית ה'. כי אז יהיו ישראל שקטים מהצרות והמלחמות שצריכים להתעורר בביאת המשיח'; ר"ש מקלאווריא, דרכי נועם, קניגסברג תקכ"ד, דף ד ע"ב: 'זאם באנו לחשבון השעות מיומו של הקב"ה, יתמצא שבשנת תקמ"א וח' חדשים לפ"ק מאלף הששי אנו מצפים לישועה'; רצ"ה מגלינא, נשמת צבי, לעמברג תרמ"ד, דף כ"א ע"ב: 'זכן מה שכתוב ביושר לבב דף ל"ז ע"ב דמשמע לפי דברי רשב"י שבתקמ"א ושני שלישים שנה, היינו שמונ' חדשים, יהיה כבר נכון הר בית ה', כי אז יהיו ישראל שקטים מהצרות להתעורר בביאת המשיח. ע"ש. נראה לי דזהו הקץ מרומז בזה הפסוק [מ'אשר שמנה לחמו

כבר בשנת תק"מ ואמר על כך: 'מה שכתוב בזוהר חדש (וישב נ, א) שבשנת תק"מ יתער פורקנא לישראל, היינו שיהיה אז ביטול עבודה זרה מאד על ידי הקיסר וכו' 63. 'שבשנה הנ"ל נדפס ספר הרב דפולנאה, והספר הנ"ל הוא התקרבות משיח' 64.

מסורת זו על גודל פרסום מסעם של רמ"מ מויטבסק ור"א מקאליסק בעת שחנו בוהלין, ועל ההתעוררות הגדולה וצפיה לגאולה שפשטה בקרב יהודי פולין להצטרף לעליית החסידים, שראו בהתפשטות הרוסית מסימני הגאולה, מתאשרת בספרו של רבי משולם פייביש מזבריו' שנכתב בשנת תקל"ז בשעה סמוכה לנסיעה. הוא מדגיש כי נסיעתם לארץ ישראל היא לא רק משום כי עתה היא 'עת קץ' הקרובה של שנת תקמ"א, אלא מטרתם היא לעורר את ביאת המשיח בדרך של 'אחשינה', ע"י עלייתם 65:

אבל כעת, לפי הנרא' [ה] והנשמע מהנסיע' [ה] שנוסעים לארץ הקודש רבים וכן שלמים, וכן נגוזו ועברו, והשלימים שעברו הם המפורסמים מאד בעלי רוח"ק [רוח הקודש] וגדולים בתור' [ה] בנגל' [ה] ובנסתר, ועמהם רב"י [רבי] מעניי צאן קדשים, שה פוזר' [ה] ישראל - ובוודאי היא דריש' [ה] גדול' [ה] לציון אשר דורש אין לה 66, מכלל דבעי דריש' [ה] והוא תבעיון בעיו שובו אתיו 67, וכעת בוודאי מאת ה' היא התעוררות הזאת הגדול' [ה], ובוודאי קרוב [משיח] לבוא עת' [ה] יחישנ' [ה] וימהרנ' [ה] הש"י השם יתברך במהר' [ה] בימינו א"ס [אמן סלה] 68.

יתכן שניתן למצוא רמז בדברי רמ"מ ור"א מקאליסק עצמם אודות תקוותם לעורר את הגאולה באופן של אחישנה. במכתב ששלחו לרבני ווהלין ליטא ורייטין מספר חדשים לאחר עלייתם, בחרף תקל"ח (1778), הם מזכירים בפירושו כי צפייתם לגאולה היא באופן של 'אחישנה':

וד' עוז לעמו יתן ד' יברך את עמו בשלום, ולו יקתה עמים מארבע רוחות העולם, בביאת גואל האמיתי אשר קיצו מעין כל חי נעלם, מהר יחיש מעשהו כאיש חלום חלום... 69.

הוא יתן מעדני מלך, ברא' מ"ט, כ] וזהו שאמר 'מאשר שמנה' ר"ל כשיהיה כמניין 'מאשר' בשנים [=תקמ"א] ושמוני' [=שמנה] חדשים לאלף הששי, אז יהיה 'לחמו' רצה לומר - יתבטלו כל הקליפות ... 'והוא יתן מעדני מלך' ... - שהקב"ה יתן לנו שפע חכמה ממלך המשיח. מההקדמה עולה כי כתיבת הספר נסתיימה בשנת תקכ"ד. ראה מובאות אלו אצל א' מורגנשטרן, דוחקי קץ, ירושלים תשע"ה, עמ' 212, 215, 217.

63. אמרי פנחס השלם, ח"א (הנ"ל), עמ' תעב. בראשית תקמ"א (1781) עלה יוזף השני על כס המלוכה באוסטריה, ומיד ביצע רפורמה בכנסייה הקתולית - כדי לנתקה ממרכזה ברומא, בכך שהמדינה שלטה על תהליך הכשרת הכמרים בסמינרים, כמו כן, הבישופים, ראשי הכנסיות המחוזיות, חויבו להישבע אמונים לקיסר. כבן לתנועת הנאורות לעג יוזף השני על היעילות בה ניהלו המסדרים הדתיים את אדמותיהם, רבות מן האדמות נמכרו והוצאו משליטת הכנסייה.

64. אמרי פנחס השלם, ח"א (הנ"ל), עמ' תעג. ספרו הראשון של רי"י מפולנאה 'תולדות יעקב יוסף' נדפס לראשונה בקוריץ בשנת תק"מ.

65. סנהדרין צח ע"א: 'זכו אחישנה'.

66. ראש השנה ל ע"א.

67. ישעיה כא יב. פירש רש"י: 'אם תבעיון בעיו' - אם תבקשו בקשתכם למהר הקץ, 'שובו אתיו' - בתשובה.

68. ליקוטים יקרים, לעמבערג תקנ"ב, דף כו ע"א.

69. יסוד המעלה, ב (לעיל, הערה 38), אגרת ב, עמ' קז.

רבי מנדל מויטבסק והאצולה הפולנית

בנוסף לקדושתו וכוח הנהגתו ניחן רבי מנחם מנדל מויטבסק בכשרון מדיני, וידע לדבר בשפת פולנית תקנית. רבו 'המגיד' זיהה כוחו זה, בשעה שהיה צריך לשכנע את המושל בעיר סמוכה⁷⁰ להטיל מורא על חוטאים ולהפרישם מהאסור, וצירפו לרבי אהרן הגדול בפעילותו להחזרת העם בתשובה:

יסע עמך הרב מ' מנחם מענדל [מויטבסק] שהוא יודע לדבר בלשון פוליש, ויהיה כבואם אל השר לבושים בבגדי לבן, מצאו חן בעיניו, ויקבלם בכבוד גדול, ויצו להם לישוב אצלו. ויהיה בדברם אמר השר להם: מה שייך לרבנים האלה לכאן, אמר הרב מוהרמ"מ היות שהרב מור"א הוא איש אלקי, וראה שיש קטרוגים גדולים על העיר שלך, אשר נגזר עליה כליה ממש, מפני שאנשי העיר המה רעים וחטאים לה' מאד ובפרט בענייני ניאוף, וצריכים כמה נשים להתגרש ובאנו אליך כי אתה שר העיר מוכרח אתה לפקח בטובתם. והי כדברם אליו... וצוה להם שיצאו וידברו עם הרבנים, ומיד הרעיש הרב מוהר"א עליהם בקול רעש ורוגז והוכרחו להתודות על כל החטאים לפני השר, וצוה השר עליהם לעשות גירושין ונתן להם תקיפות גדולות⁷¹.

הסיפור פותח צוהר לכוחו של רבי מנחם מנדל היודע לדבר בלשון פוליש ומצליח בסגנון דיפלומטי לשכנע את שר העיר להעניק להם 'תקיפות גדולות', כי מתוקף תפקידו הוא נושא באחריות, והדבר לטובתו, ומכך שהוא 'מוכרח לפקח' על ביצוע תיקון החטאים.

לא בכדי קשרה אליו המסורת החסידית סיפור ייחודי המצביע על קשריו עם האצולה הפולנית והקשורה אף עם הכנותיו למסעו לארץ ישראל: '...שקודם שנסע הר"מ [רבי מנדל מויטבסק] לא"י, עשה סעודה גדולה עבור שרי המלך הנמצאים בוויטעפסק עיר הפלך... וסידר לפנייהם המשתה ובין מאכל למאכל נכנס אליהם הרב הר"מ וישב בתוכם...'⁷².

בנוסף לקשריו עם האצולה הפולנית היו לרמ"מ עצמו הליכות של נסך. הוא היה מתנהג ברחבה גדולה כידוע, נסיעתו היתה במרכבה עם ג' סוסים. הליכותיו המלכותיות נראו כסותרות את גישתו בעבודת ה', שהעמידה את הרגשת השפלות בראש מעייניה⁷³. את דרכו הסביר רבי יעקב יוסף מפולנאה: 'מלך אחד נצרך לפעמים לנסוע מביתו, והיה לו אוצרות חשובים... לזאת עשה עצות בנפשו לחפור בור בקרקע ולהטמין שם את מחמד נפשו ולכסות באשפה... כן הדבר הזה, הצדיק הזה הוא עניו מאד, אך מפחדו כי בוודאי היצה"ר יערים עליו להזיקו ח"ו על כן כסהו באשפה, ומה יותר אשפה מגיאאות...'⁷⁴.

אין אנו יודעים על ערים ועיירות שבהם ביקרו במסלול המסע. המסורת החסידית כן יודעת כי השיירה התעכבה במרכז ווהלין, לא רחוק מפולנאה (Polonne) ומקוריץ (Korets), שם הם התעכבו

70. על-פי מסורת חסידי קרלין הייתה זו העיר דובנה Dubno שלידי הערים מזריטש ורובנה - המקומות שבהן גר 'המגיד'. ר"י הויזמן, פרי ישע אהרן, ירושלים תשס"ג, עמ' טו.

71. שבחי הבעש"ט (לעיל, הערה 3), עמ' פ"ד.

72. ר"ר ז"ק מאוסטילה, כנסת ישראל, וארשה תרס"ו, עמ' 33, בשמו של רבי ישראל מרוזין.

73. בכל אגרותיו חתם שמו לאחר המלים: 'השפל באמת'.

74. ר"ר ז"ק, כנסת ישראל (לעיל, הערה 72), עמ' 140.

למשך זמן רב⁷⁵. רבי מנחם מנדל בא לבקר אצל שני גדולי תלמידי הבעש"ט שהתגוררו באיזור זה: רבי יעקב יוסף מפולנאה – אליו הגיע במרכבה עם ג' סוסים... ומתנהג בגדולות, ורבי פנחס מקוריץ (שכאמור עמד בראש מחנה הצדיקים ששללו את השלטון הרוסי) אצלו התקבל בכבוד מלכים, כשהוא מצווה שבועיים קודם לנקות את ביתו לכבודו, ואמר: 'הנה נוסע אלינו מלך ישראל'⁷⁶.

כוחו של רמ"מ וכישוריו המדיניים שבהן התברך, עמדו לו בשעה שהחליט לעזוב את ווהלין ולהמשיך במסעו למולדביה בדרכו לארץ ישראל. בידי המסורת החסידית שהובאה לעיל 'ער האט זיך א ביסיל צוא גיהיילט מיט זיין נסיעה, [הוא מיהר מעט עם נסיעתו] כי לולא זאת שהי' [ה] ממתין מעט הי' [ה] התעוררות כ"כ [כל כך] שכל ישראל הי' [ו] הולכים עמו והי' [ית]ה] הגאולה'⁷⁷. באימרה זו מונחת נימת ביקורת כלפי רמ"מ מוויטבסק שעמד בראש המסע, כי לו היה מתעכב עוד בוהלין היו כל ישראל מתעוררים בציפייה לגאולה ומצטרפים עמו לעלייה, ובכך היו זוכים להחיש את הגאולה.

אך ניתן לשער שלא לחינם מיהר הרמ"מ לדרכו, אלא מפני שבחשו המדיני חשש מהתגובה הפולנית שתבוא על 'המסע' הנרחב של יהודים לארץ ישראל. כפי שאכן הגיב השלטון הפולני שבועות מספר לאחר עזיבתם את פולין, כפי שיתבאר להלן. יתכן שהרמ"מ חשש שמא תוך כדי התעכבותו יחמיצו את השעה, ויפה שעה אחת קודם⁷⁸.

פולין חוששת מיציאת החסידים לארץ ישראל

על ממדי הפרסום שעשה מסע החסידים לארץ ישראל בחודשי שהותו בפולין, ועל ההדים שעלו מזכויות השער העליון שהעניק ליהודים בהסכם השלום עם רוסיה 'קוצ'וק קאינרג'ה' – אנו יכולים ללמוד מהפחד שאחז בשלטון הפולני מהגירת תושביה היהודים לארץ ישראל. הם חששו מאוד כי הזכויות המיוחדות שהקנו העות'מנים למסע נתיני רוסיה לארץ ישראל, יגרמו לרבים מיהודי פולין לחבור למסע החסידים נתיני רוסיה המתעכב בוהלין זמן רב. בניגוד לרוסים, שרצו להיפטר מהיהודים שאך זה עתה הצטרפו לאזרחיה, הרי המדינאים הפולנים, שהרבו להתעניין באותה שעה ב'שאלת היהודים' במדינתם, לא ראו ביציאתם פתרון, כי-אם גרעון לקופה המלוכה ולקופות האצילים התקיפים, בעלי הערים והעיירות הפרטיות. השלטון הפולני מיהר לחסום מגמה זו. הדרך בו נקטו למגר את התופעה היתה באמצעות הקהילה, שתצטרך לעמוד ביעדי מסים, והיא כבר תדאג להניא את חבריה שלא יעלו לא"י. בו בחודש שהעולים הגיעו ארצה, אלול תקל"ז (1777), נתנסחה פקודה המגבילה את היציאה:

75. ר"ר ז"ק, כנסת ישראל, שם.

76. רמ"ח סלונים, מאמר מרדכי, ב (לעיל, הערה 19), עמ' נט.

77. ר"י פראגר, כתיב ר"י ש"ב (לעיל, הערה 56), עמ' נב.

78. דרכו הייחודית של רמ"מ ששילבה בהנהגתו הנהגה פרגמטית ביחסו עם השלטון, עמדה לו בשעה שנפגש בעכו עם הפחה אל-ג'זאר בשנת תקמ"ג (1783), להשתדל אצלו על דבר 'החצר החדשה' בטבריה, שמנהיגי הספרדים ניסו לטרפד רכישה. משלחת החסידים – ובראשם הרמ"מ, נשאו חן בעיני הפחה, והתוצאה היתה שהפחה קיבל את בקשת הרמ"מ, ואף פטרם מכל תשלום של שכירות 'החצר החדשה'. – ראה מאמרי 'החצר החדשה של הרה"ק רבי מנחם מנדל מוויטבסק', קובץ בית אהרן וישראל, קפב, עמ' קפב-קצא.

מחלקת המועצה המתמדת של האוצר של שני העמים⁷⁹, דורשת, על פי הוראות המועצה, שהודיעו לה על דבר יציאת היהודים לירושלים, מפני שהשער⁸⁰ העותומני נתן להם זכויות, שוועדת האוצר תשלח פקודה שלה לכל הקהילות ותודיע, לכל יעזו שם יהודי לעבור את הגבול בלי תעודת-דרך מהקהל, בשעת חיבור הפקודה תואיל הועדה לתת דעתה על כך, שהוראה זו לא תפגע ברשותם של בעלי הנחלאות שיש להם זכויות על הקהילות האלה, ויש להוסיף, שאם כי המשמרות העומדים על הגבול יצטוו לאחר שוועדת האוצר תבוא בדברים עם המחלקה הצבאית, לאסור את היציאה על היהודים העוברים את הגבול בדרך לירושלים, אף-על-פי-כן, מזהירים את הקהילות, שתעכבנה לתועלתן את היציאות האלה לירושלים, הואיל והקהילות תהיינה חייבות לשלם את המסים לממשלה לפי המכסות שנקבעו מכבר, ואת החובות המיוחדים הרשומים על שם הקהילות יהיה עליהם לסלק מבלי להביא בחשבון בשום פנים שמספר היהודים נתמעט, ומכיוון שהמועצה המתמדת רוצה שתכנית הפקודה הזאת תובא לפניו, לפני שתפורסם, על כן תואיל ועדת האוצר להודיע תכנית זו להוד מלכותו במועצתו המתמדת שעל ידו.

ניתן בוורשה ביום 27 לחודש ספטמבר 1777 - הובא לפנינו ביום 27 בחודש אוקטובר 1777 שמעון... ווייוודא⁸¹.

נראה כי פקודה זו של האיחוד הפולני-ליטאי שאסרה את עליית היהודים לא"י שניתנה שבועות מספר לאחר שמסע החסידים המשיך לנמל גאלאץ לחופי הים השחור היתה הסיבה ממנה חשש רבי מנחם מנדל מוויטבסק מלהתעכב עוד בוהלין בדרכם לארץ ישראל.

אך עד שהוחלט על פרסום הפקודה, כבר לא היה צורך בה. חבורת העניים שהצטרפה למסע החסידים במשך שהותו בפולין התפרקה עוד טרם הגיעו לארץ. כאמור, חלק מהם טבעו באמצע הדרך, ומתוך שלושים האנשים שניצלו מהספינה שטבעה והגיעו לחופי חצי-האי קרים - רובם חזרו לביתם. וגם מאלו שהצליחו להגיע עד לארץ ישראל, 'הרבה מאד חזרו מארה"ק'⁸².

זכויות העולים לא"י בהסכם 'קוצ'וק קאינג'ה' כפתרון רוסי ל'שאלת היהודים'

יהודים בוודים גרו ברוסיה שלפני חלוקת פולין. בשעת החלוקה הראשונה בשנת תקל"ב (1772) נספחה רוסיה הלבנה [רייסין] אל הממלכה האדירה, עם כמאה אלף יהודים שנהיו לפתע נתיני מלכות רוסיה, שעד עתה גירשה את אחיהם מגבולותיה. הכנסת סעיף בהסכם הרוסי-תורכי

79. האיחוד הפולני-ליטאי, התקיימה בין השנים 1569-1795, והשתרע על פני השטחים השייכים בימינו למדינות פולין, ליטא, לטביה, בלארוס, וכן חלקים נרחבים של אוקראינה ואסטוניה. האיחוד הפולני-ליטאי הוקם בעקבות הסכם איחוד לובלין (לובלין, 1 ביולי 1569).

80. 'השער העליון', או בקיצור: 'השער' היה כינוי למנגנון השלטוני של האימפריה העות'מנית, ששימש בעיקר בשיח הדיפלומטי.

81. 'היילפרין (לעיל, הערה 38), עמ' 24, בהערה הוא מביא גלגוליה של גלוי תעודה חשובה זו. אלא שהיילפרין אינו יודע לקשר את הדברים עם הזכויות שהשער העות'מני נתן ליהודים נתיני רוסיה, כפי שהתחייבו התורכים בסעיף 8 בהסכם השלום 'קוצ'וק קאינג'ה' בין רוסיה לתורכיה משנת תקל"ד-1774, כפי שגיליתי במאמר זה.

82. על טיבם של העניים ומניעיהם, ועל סופם שהפנו עורף לחסידים, וטביעת הספינה והצלחם, - ראה ד' אסף (לעיל, הערה 2).

משנת תקל"ד (1744) - שנתיים לאחר הסיפוח - המעניק זכויות לעולים לא"י כולל יהודים, יש בה כדי להצביע, כי הרוסים ניסו מיד לאחר החלוקה הראשונה לפתור את 'שאלת היהודים' על ידי עידוד הגירתם לארץ ישראל.

באופן כללי היתה שאלת היהודים שאלה שניסרה בחלל אדמת אירופה באותם הימים. מדינאים רבים היו עסוקים באותו עניין, מהם ראו את הפתרון בהגירת יהודים לא"י. ההיסטוריון ב"צ דינור מדגיש: 'כבר בשנות השבעים של המאה הי"ח היתה דעה רווחת בין המדינאים האחרים באירופה, כי אין סיכויים מרובים להמשך קיומה של הקיסרות העותומאנית... ואמנם בקשר עם ההערכה הפסימית של המדינאים האירופיים על מצב העניינים שהחמיר בתורכיה, לא איחרו גם הצעות ותכניות בדבר השימוש הנכון בשעת-כושר זו לשם הגשמתה של שיבת-ציון'⁸³.

לא תהיה מופרכת ההשערה, כי גריגורי פוטיומקין, גנרל ומדינאי רוסי, הוא אשר השתתף בניסוח ההסכם 'קוצ'וק קאינג'ה' ובהשראתו הוכנס סעיף זה. פוטיומקין היה מקורב של הצארינה יקתרינה הגדולה, וזכה לתוארי אצולה 'רוזן' ו'נסיך' על תרומתו לרוסיה. השתתף במלחמה העות'מנית-רוסית של תקכ"ח-תקל"ד (1768-1774), וקודם בעקבות הצטיינותו הרבה במלחמה. שנים ספורות לאחר מכן הגה את הקמתם של ערים חדשות, בערבות רוסיה וקרים, והגירתם של יהודים אליהם. הדבר גרם למלחמה נוספת של התורכים עם רוסיה בשנים תקמ"ז-תקנ"ב (1792-1787), ופוטיומקין היה למפקדה העליון. לפוטיומקין היו ידידים מקרב יהודי רוסיה הלבנה: רבי נטע נוטקין⁸⁴ ורבי יהושע צייטלין⁸⁵, שבוודאי השפיעו על אופק ראייתו לפתרון שאלת היהודים על ידי עידוד הגירתם לאזורים אחרים⁸⁶, ולהשערתנו אולי אף בהכנסת סעיף זה בהסכם 'קוצ'וק קאינג'ה' כדי לנתב הזדמנות זו לשיבת ציון.

רוסיה בחוקים של שווייץ, וויכוח בין צדיקים: בידול או השתלבות

שר הפלך והמושל הראשון של רוסיה הלבנה, גראף צ'רנישוב, פרסם שהוא אחראי לחירות הדת ולזכויות הפרטיות והציבוריות של התושבים, ו'הקהילות היהודיות בערים ובכפרים הנספחים

83. ב"צ דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב, עמ' 335-344. דינור לא זיהה לנכון את התעודה הפולנית שלעיל, ובוודאי שאינו מודע לנאמר בה בסעיף 8 שבהסכם 'קוצ'וק קאינג'ה'. ראה בספרו עמ' 338 בהערה 16.

84. ר'נ' נוטקין משקלוב שברוסיה הלבנה. ב-1804 סוחר ושתדלן למען הקהילה היהודית באימפריה הרוסית. עד חלוקת פולין היה סוחר במוהילב, תמך במערכה נגד החסידיים. בזכות הצלחתו במסחר קיבל ממלך פולין תפקיד של יועץ החצר. החל מ-1788 היה שותף של סוחרים רוסים, היה ספק לצבאו של גריגורי פוטיומקין, לאחר מותו של פוטיומקין סיורו לשלם לו את הסכום שהגיע לו ונוטקין פשט רגל. לאחר פשיטת רגל הוא חזר לשקלוב.

85. ר"י צייטלין, יליד שקלוב היה בצעירותו תלמידו של רבי אריה לייב גינצבורג בעל 'שאגת אריה'. הוא עשה חיל במסחר והתעשר. היה מקורב לנסיך פוטיומקין וכשכבשה האימפריה הרוסית את אזור מגוריו בשנת 1772 החל לספק סחורות לצבא הרוסי במלחמותיו עם טורקיה. הודות להצלחתו בסיוף צורכי הצבא נתמנה ליועץ של חצר המלוכה.

עם מותו של פוטיומקין ב-1791 הקים לעצמו אחוזה בעיירה אוסטיה שבמחוז מוהילב תמך במלחמותיו של הגר"א בתנועת החסידות, חיבר הגהות על ספר מצוות קטן, שנדפסו בקאפוסט בשנת תק"ף-1820.

86. רבי נטע אף הגיש בשנת תקנ"ז-1797 תכנית על הגירת היהודים לערבות רוסיה, ב"צ דינור (לעיל), הערה (83), עמ' 336.

לממלכה, ייהנו מכל הזכויות, שנהנו מהם בנידון הדת והקניין עד כאן, כי אהבת הבריות של הוד מלכותה אוסרת עליה להוציא אותם מן החסד הניתן לכלל התושבים ומן האמידות שנתברכו בה כל יושבי הארץ תחת כנפי שלטונה של הקיסרית, בתנאי שהם מצידם יהיו נתינים נאמנים.

בשנת תקל"ח (1778) החלה הממשלה הרוסית להנהיג גם ברוסיה הלבנה את 'משטר הערים החדש', כלומר, את חלוקת התושבים, כולל היהודים, לשני מעמדים – סוחרים ואזרחים-עירוניים⁸⁷. הכנסת היהודים למעמדות כלליים גררה אחריה את המסקנה, שניתן להם שוויון זכויות גם בשלטון הערים, ובשנת תקמ"ג (1783) נתנה הממשלה לסוחרים ולעירוניים היהודים בפירוש את הזכות לבחור ולהיבחר למועצות הערים ולבתי-הדין שלהם באותן התנאים שהיו חלים על הנוצרים, ובשנה שלאחריה כבר נמצאו בעשר ערים שבפלך מוהילוב, 25 פקידים יהודים בשלטון הערים, בתוכם שבעה ראשי עיר, ושמונה עשר שופטים וחברי מועצות.

כתוצאה מ'משטר הערים החדש' נפגעו היהודים שאמנם נחשבו כעירוניים, אבל ישבו במספר רב בכפרים כשורפי-יין, פונדקאים וסוחרים תבואה. החוק משנת תקמ"ב (1782) שאסר על עירוניים לשבת בכפרים כחוכרי משרפות משקאות חריפים ופונדקאות, פגע קשה ביהודי רייסין, שרבים מהם ישבו בכפרים ופרנסתם העיקרית התבססה על עיסוקים אלה. וכשהתחיל פאסק, שר הפלך ומושל רוסיה הלבנה החדש, להגשים חוק זה על-ידי גירוש היהודים מן הכפרים והטלת איסור להחכיר ליהודים בתי משרפות ופונדקים, נשברה מטה לחמם של אלפי משפחות יהודיות ונתרו בלא אמצעי-קיום.

בשנת תקמ"ד (1784) הגישה משלחת יהודית לקיסרית יקתרינה השנייה בפטרבורג, בקשה בעלת שישה סעיפים בנושא זה. בתוך הבקשה הדגישו, כי השוויון בהנהלת הערים לא הביא להם את התועלת המקווה והם סובלים מקיפוח כלכלי קשה ביותר. הקיסרית העבירה בשנת תקמ"ה (1785) את בקשתם לסינט ונתנה לו הוראה כללית זו: 'הוד מלכותה מצווה לשים לב לדבר, כי לאחר שהאנשים הללו, בני דת ישראל, זכו בתוקף פקודת המלכות למצב שווה עם כל התושבים צריך להחזיק תמיד בכלל זה, שכל אחד ייהנה מן הזכויות והחירויות השייכות למעמדו ולאומנותו בלי הבדל דת וגזע'. פקודת הסינט שיצאה בראשית שנת תקמ"ו (1786) לא מילאה אלא במידה מעטה את דרישות יהודי רייסין, אך פקודת שר הפלך והמושל פאסק בוטלה⁸⁸.

87. ב-1778 חילקה יקתרינה את רוסיה לחמישים מחוזות, כאשר לכל מחוז נקבע שליט נפרד. חלק מהשינוי הכללי של 1778 היה שיוך התושבים למעמדות. שינוי זה השפיע גם על יהודים שמיעוטם הוכרו כסוחרים הזכאים להרשם בגילדות ויתרתם סווגו כזכאים לגור בערים ומכאן זכאותם לראשונה במזרח אירופה, לבחור נציגות לעירייה ואף להיבחר. בו בזמן צומצמה האוטונומיה הפנימית של מוסדות הקהילה היהודית, שהצדקה לקיומה הנפרד נעלמה. ב-1782 בהמשך להחלטה כי סוחרים ועירוניים חייבים לשבת ביישובים עירוניים ולא ביישובים כפריים, חלו גם על היהודים מגבלות על התיישבות בכפרים אלא אם כן עסקו בחקלאות. ב-1791 בלחץ סוחרים רוסים שחששו מתחרות נקבע ליהודים 'תחום המושב' שבו הם הורשו לשבת.

88. ש' דובנוב, דברי ימי עולם, ז (לעיל, הערה 5), עמ' 140-143.

אנו יכולים לעקוב אחר התמורות הפוליטיות והכלכליות שנעשו ברייסיין באותם שנים, מתוך מכתבי רבותינו שבא"י⁸⁹ אל החסידים ברייסיין. משנת תקמ"ב (1782)⁹⁰ בוקע ועולה מתוך האגרות היוצאות מרמ"מ מויטבסק ומר"א מקאליסק – הד לשוועותיהם של חסידי רייסיין הנאנקים מחוסר פרנסה. שנים אלו שבהן נאנקו החסידים ברייסיין תחת עול קושי הפרנסה, מקבילה לנסיעותיהם החוזרות ונשנות לקארלין אל רבי שלמה מקרלין⁹¹, כי זקוקים היו לצדיק שישפיע עליהם ברוחניות ובגשמיות. בדבריהם מציינים רמ"מ ורא"ק כי גזירת הפרנסה לא באה אלא כדי לשמש נסיון לבחון את לבם התמים ולצרפם באמונה:

בטרם תחיל האר"ש להודיע ששמענו את נאקת בני ישראל אהובינו אשר כנפשנו, נאנחים ונאנקים כי קשה עליהם כח הסבל, ותקצר נפשם בעמלם, כי אפס עצור ועזוב בגבולם, יד בני עולה גברה, ולה' הישועה, ועיניהם לנוכח יביטו, וישימו מעוזם ומגינם על אלקים מושיע ישרי לב... כי אם הייתם שומעים מכבר שלא להתנהג בנסיעות כאשר כתבנו כמה פעמים, לא הייתם באים לניסיונות כאלו⁹².

במכתבם של רמ"מ ורא"ק משנת תקמ"ה (1785) ותקמ"ו (1786) אל החסידים ברייסיין, הם מתייחסים בפירוש לגזירתו של שר הפלך – המושל פאסק, שיצא להגשים חוק זה על-ידי גירוש היהודים מן הכפרים⁹³ והטלת איסור להחכיר להם בתי משרפות של משקאות חריפים ופונדקים⁹⁴: 'ועל קול ענות חלושה במכתבם, ממשא מלך ושרים, למנוע סיבת פרנסתם ה'קאבק'...'⁹⁵; 'פוקד ופקדנו את העשוי לכם ולכל אחיכם שבמדינה [רייסיין], ומגרעות ניתן לבתיהם מן ה'מחיה'...'⁹⁶.

לפי דעתם צריכים הם להתרחק מעסקים אלה, כי הם מחייבים מגע ישיר עם הגויים שמהם עליהם להתרחק. וגם מכיון ש'הקטרוג עליה' (כלומר על פרנסות אלה) לא תשרה הברכה בהם ממילא ולכן אין תועלת בעיסוק בהם. הם מוסיפים שגזירה כזו ניצבה בפני יהודי פודוליה ואוקראינה כמה שנים קודם לכן, בחיי הבעש"ט ובימי המגיד ממזריץ', שלאחר שהתפרנסו מעבודות כאלו במשך תקופה ממושכת, מנע השלטון הפולני מהם להמשיך בפרנסה זו, ויהודי הארץ בימים ההם דאגו מחסרון הפרנסה – אך התברר שגזירה זו היתה לטובתם, כי פרנסות אלו הניבו הכנסה דלה⁹⁷, ואילו המסחר במשא ומתן שהחלו לעסוק בו היה בו כדי לפרנסם בהרחבה.

89. כך כונו רבי מנחם מנדל מויטבסק ורבי אברהם מקליסק בפי חסידי רוסיה הלבנה. כי גם לאחר שעלו לארץ ישראל, עדיין נשארו כמנהיגי החסידים ברוסיה הלבנה.

90. ר"י שמרלר, אגרת הקודש (לעיל, הערה 39), מכתב ב; ושם, מכתב ג, משנת תקמ"ג.

91. ראה על כך בהרחבה: א' שור, 'השפעתו של מרן הקדוש רבי שלמה מקארלין זיע"א הי"ד ברוסיה הלבנה (רייסיין)', קובץ בית אהרן וישראל, מג (תשרי-חשוון תשנ"ג), עמ' קסט-קעו. והמשכו בחוברת מד (כסלו-טבת תשנ"ג), עמ' קלג-קמ.

92. שם, מכתב ג, משנת תקמ"ג. על קשיי פרנסתם הבאים עליהם כניסיונות, ראה שם, מכתב ו, משנת תקמ"ה. עליו ראה: ר"ע בלוי (לעיל, הערה 1).

93. ר"י שמרלר, אגרת הקודש (לעיל, הערה 39), מכתב ו, משנת תקמ"ה.

94. דהיינו בית מזיגה; פונדק. באידיש: מחיה; קרעצ'מי. ראה מ' נדב, פנקס פתוח: מחקרים בתולדות יהודי פולין וליטא, תל-אביב תשס"ג, עמ' 242, משנת 1804 [תקס"ד]: 'היום יום ה' י"ט טבת שנת הניל', נעשה מעמד ומצב בין האחים... בנדון קרעצ'מי קאבק...'. ובהערה שם רשם מ' נדב: 'שם מקום'. אך נראה מכאן כי זה סוג של קרעצ'מי הנקרא קאבק.

95. ר"י שמרלר, אגרת הקודש (לעיל, הערה 39), מכתב ט, מחודש כסלו תקמ"ו.

96. רבים היו היהודים שעסקו בכפרים כבעלי משרפות יי"ש, פונדקאים ומזוגים. סיבת הדבר שלא הניבה מלאכה

97.

ולכן מייעצים הרמ"מ והרא"ק את החסידים ברייסין שהם צריכים לפנות למשא ומתן ולעבודות אחרות, ובהן יראו ברכה:

ולפי דעתי ועצתי, אפי' אם תתבטל גזירת המלכות ויהיו רשאים לעסוק בעסק סיבת 'המחיה', ירחיקו אותה מה דאפשר להרחיקה מפתח ביתם, כי מאחר שהקטרוג עליה אין הברכה שורה בה. וכמה וכמה קהילות, וכל מדינת פאדאליע ואוקריינא, אשר בימי נהייתה מניעת פרנסה זו מאתם, אשר כל חייהם היו תלויים בה בחיי הרב בעש"ט ובחיי מורי הרב נשמתם בגנזי מרומים, ותהי בעינינו כמצחק, כי מה איכפת לו בהשתנות הסיבה, וכן הי' שנתרומם קרנם למעלה יותר בהסיבותם לסיבות אחרות ומשא ומתן, וכל מעשה ידם ברכו ה' ותימלא ארצם כסף וזהב, אשר מתחילה היתה המדינה דלה וריקה בהיות סיבת הפרנסה מצויה, ואח"כ בהמנע הסיבה נתברכו ממקור הברכות...⁹⁸.

מה שהדאיג במיוחד את 'רבותינו שבא"י' היה שוויון הזכויות שהעניק השלטון הרוסי ליהודים ברייסין, ומטרתם הסמויה היתה להביא את היהודים להתבוללות. כאמור, הרי מה שבשנת תקמ"ג (1783) נתנה הממשלה לסוחרים ולעירוניים היהודים את הזכות לבחור ולהיבחר למועצות הערים ולבתי-הדין שלהם באותם התנאים שהיו חלים על הנוצרים, הציבה אתגרים חדשים ליהודים. העובדה כי בשנת תקמ"ד (1784) כבר נמצאו בעשר ערים שבפלך מוהילוב לא פחות מ-25 פקידים יהודים בשלטון הערים, בתוכם שבעה ראשי עיר, ושמונה עשר שופטים וחברי מועצות, מצביעה על תהליך מהיר למדי שהתרחש ברייסין. 'רבותינו שבא"י' יצאו חוצץ נגד השתלבותם של היהודים במערכות השלטון הרוסי, ובמכתבם משנת תקמ"ה הם מביעים דעתם הנחרצת בנידון⁹⁹:

...ומעשה ארץ מצרים יוכיחו כמבואר בזה"ק (ח"ב יד, ב) שכוונתו ית' להגלותם למצרים דוקא, להיות מצריים מואסים בישראל ונמוסיהם, ולא יתערבו בגוים ולא ילמדו מעשיהם, ובזכות זה נגאלו, שלא שינו את שמם ואת לשונם, ולא נתרצו בלבם לקבל על עצמם ממשלת שר של מצרים, ואם אמרו רז"ל כי ישראל שבחור"ל עובדי ע"ז בטהרה הם, להיותם תחת ממשלת השר שלהם, אעפ"כ רחמנא לבא בעי, וכל זמן שנקודת לבם לשמים ויחזיקו בקרנות התורה ויודותיה, שהיא למעלה מכל העולמות, מבלי יכולת ממשלת השר לחול עליהם בחזקה, להיות למעלה ממנו - משא"כ אתם למדתם עליכם אלופים לראש, והקרכתם באמת ונקודת הלב אל נימוסיהם, כי ישרו בעיניהם, והמשילו את נימוסיהם וגזירותם על עצמם המרחם ירחם...

חששם של 'רבותינו שבא"י' כי שוויון הזכויות בא כדי להביא את היהודים לידי התבוללות, נתאשש בשנים הבאות, לאחר החלוקה השלישית שהתקיימה בתקנ"ו (1796). ב'תקנות היהודים'

זו פרנסה בהרחבה כבר הזכירו הרמ"מ והרא"ק במכתבם - כיון שהיתה מצויה לכל. עוד פרט מרכזי שהוסיף לקושי ההתפרנסות במלאכה זו הוא שהשלטונות לא ראו בעין יפה עיסוקם זה, אלא ראו זאת כפיתוי לשכרותם של האיכרים וגורם להתדרדרותם הכלכלית, טענות שעוררו נימות אנטישמיות על היהודים ורדיפתם במשך דורות רבים. אמנם יש ובי'כתבי הזכויות' הקדומים שהעניקו ליהודים הדגישו פעמים שלא יפריעו להם 'במסחר ובמזיגה שהיהודים גאים לעסוק בהם...', אך חדשים לבקרים היו משנים ה'אדוונים' את הדברים, והכבידו עולם על החוכרים והפונדקאים.

98. ר"י שמרלר, אגרת הקודש (לעיל, הערה 39), מכתב ו משנת תקמ"ה.

99. שם, שם.

שחוקק הצאר בשנת תקס"ד (1804) בא סעיף מפורש שיש בו סממנים של תהליכי התלבוללות¹⁰⁰: 'בבחיירה הראשונה של חברי העיריות מבין היהודים, אלה שירצו להתקבל לתואר הצטיינות זה (כלומר ירצו לשבת במועצות העירוניות לאחר הבחירה) בפלכים שסופחו מפולין, צריכים לשם האחידות והסדר הכללי ללבוש לבוש פולני או רוסי, אם לא ירצו ללבוש לבוש גרמני, ואילו בפלכים הרוסיים שמותרת בהם ישיבת-קבע של יהודים, אם ייבחרו יהודים לחברי עיריות, צריכים הם ללבוש לבוש גרמני. החל משנת 1808 [תקס"ח] אף אחד מן היהודים לא יוכל להיבחר לחבר עיריה, אם לא יקרא ויכתוב באחת הלשונות הנ"ל'.

ברם, שונה בכך היתה דעתו של רבי שניאור זלמן מלאדי - ש'רבותינו בא"י' מינהו למנהיג החסידים ברוסיה הלבנה¹⁰¹. כפי שנראה להלן, היתה עמדתו נגד פולין ובעד רוסיה. הוא לא שלל את השתלבותם של היהודים במערכת זו¹⁰², ולא חשש כי בכך יתקרבו אל הגויים. הוא אף עודד את אחד מאנשיו, החסיד רבי אריה בורג[גן]מיסטער¹⁰³, להיבחר לראש העיר בעיר רוג'צ'וב בפלך מוהילוב¹⁰⁴. גם לאחר חוקת 'תקנות היהודים' לא ראה בצאר הרוסי אלכסנדר, כי מטרתו בהענקת שוויון זכויות ליהודים היא כדי לבלבלם, וכפי שכותב בנו רבי דוב בער, משמו של אביו רש"ז: 'הכלל ועיקר ה' מרגלא בפומי' על אודות יסוד נקודות יהדותם של דת היהודים שאין לו קיום חזק רק תחת ממשלת אדונינו הקי[ן]ה דוקא, כי הוא מאמין באחדות ה' וחפץ בעבדי ה' באמת ובתמים, ורוצה להתחזק דת היהודים מכ"ש שלא להזיזו מדתם אפי' יזי כל שהוא [כו']...'¹⁰⁵.

לצידו של רבי פנחס מקוריץ ו'רבותינו בא"י' היו עוד מגדולי החסידות שתיעבו את שלטון הצאר הרוסי והתפשטותו על שטחי פולין. רבי שלמה מקרלין התנגד לעמדתו של רבי שניאור זלמן מלאדי וצייד לצד הפולני¹⁰⁶. ויכוח היה נטוש בין רש"ק לבין רש"ז בתקופה שבין החלוקה הראשונה לבין השנייה. כפי שמעידה המסורת החב"דית:

100. ש' אטינגר, בין פולין לרוסיה, תקנת 1804, סעיף 9. עמ' 250.
101. בשנת תקמ"ו. על המאבק להנהגת חסידים ברוסיה הלבנה ראה: א' שור, 'קארלין בתקופת גלות תקמ"ו-תקס"א', קובץ בית אהרן וישראל, קנט (שבט-אדר תשע"ב), עמ' קעה-רו; קסב (אב-אלול תשע"ב), עמ' קכה-קנב; קסז (סיון-תמוז תשע"ג), עמ' קלא - קס; קעא (שבט-אדר א-ב תשע"ד), עמ' קלג-קנט; קעב (ניסן-אייר תשע"ד), עמ' קלט-קנט; קעג (סיון-תמוז תשע"ד), עמ' קלה-קנט; קעד (אב-אלול תשע"ד), עמ' קלא-קנב.
102. יש לציין, כי בסיוור מקיף במזרח אירופה שערך מוננטורה מאייר, פרופסור ללשונות מווינה, בשנים; תקפ"ה-תקפ"ו (1825-1826) הוא מתאר את פני החברה היהודית, תוך שגילה יחס אוהד במיוחד כלפי החסידים, בהתייחסו לחסידי חב"ד ידע מאייר לציין כי 'הן בקיאים בדיבור ובכתיבה ברוסית יותר מכל החסידים האחרים'. ראה: ד' אסף, נאחז בסבך, ירושלים תשס"ו, עמ' 92.
103. הורכו ע"י רש"ז מלאדי, אגרות קודש (לעיל, הערה 38), אגרת צו, קכ; וע"י רד"ב מלובביץ', אגרות קודש - אדמו"ר הזקן, אדמו"ר האמצעי, אדמו"ר ה'צמח צדק' (עורך: רש"ד לוין), ניו יורק תשמ"ז, מדור 'אדמו"ר האמצעי', אגרת ט. גם שם משפחתו בגרמנית Bürgermeister מעיד על תפקידו.
104. מ' לין-שטקליס, 'על אדמו"ר הזקן', ספר הקן: קובץ מאמרים על אדמו"ר הזקן רבי שניאור זלמן מלאדי למלאות ק"ן שנה להסתלקותו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 130.
105. הרב י' מונדשיין, המסע האחרון, ירושלים תשע"ב, עמ' 31.
106. על ויכוח הצדיקים בין רוסיה לפולין ראה מאמרי: 'קארלין בתקופת גלות - תקמ"ו-תקס"א', קובץ בית אהרן וישראל, קעד, עמ' קלא-קנב.

בעת שהתחילה ממשלתנו [רוסיה] לכבוש לגמרי את מדינת פולין, ואז הי' ההתחלקות ביניהם שכאו"א קיים מארז"ל הוי מתפלל בשלומה של מלכות, שהכוונה שכאו"א יתפלל בשלום המלכות שהוא שורה תחתיה, וע"כ הרר"ש [רבי שלמה מקרלין] שהיה תחת ממשלת פולין התפלל עבורה, ורבינו [רבי שניאור זלמן מלאדי] שהיה תחת צל ממשלתנו הרוממה התפלל עבורה...¹⁰⁷.

אלא שבויכוח זה 'הכריע' רבי מרדכי מנסכיז¹⁰⁸ לטובת עמדתו של רבי שניאור זלמן מלאדי. במסורת שבעל-פה בשמו הוא מעלה כי בויכוח בין הצדיקים עמדו ה'עלילות' בעוכם של שלטון פולין, ועל סמך זה צידד לצד הרוסי כרש"ז¹⁰⁹.

עכשיו המלחמה מתנהלת בין פולין לרוסלאנד ולכל מלך יש שר מלאך בשמים... ובאו שני שרים אלו לפני בית דין של מעלה בטענות חזקות וגדולות מי מהם ינצח את חברו... החליטו הבית דין של מעלה שילכו השני שרים אלו לפני בית דין של מטה, והחליטו שילכו מקודם אצל הרב מלאדי (בעל התניא וש"ע) ואצל הרב הצדיק רבי שלמה מקארלין, ואם לא יבואו שניהם לדעה אחת אז אני אכריע בדבר הזה. ונודע לי שהרב מלאדי פסק שהצדק עם השר מרוסיה מפני שכתוב בתורה 'שמעתי אל קול הנער כאשר הוא שם' ועכשיו כאשר הוא שם ממשלת רוסיה מתנהגת ומתנהלת במדות רחמנות כנגד ישראל מפני שאין לה חוק ומשפט עונש מות, ולהיפך בפולין שם מכים מכות אכזריות על עונש קל ועל עונש חמור תולין האיש על תליה בעונש מות. והרב הצדיק רבי שלמה מקארלין פסק שהצדק עם השר של פולין, כי אם לא היה מרחם על ישראל בגירוש ספרד מי יודע כמה אלפי רבבות מישאל היו נהרגים ונשחטים אז. ובאו עכשיו לפני להכתוב השלישי ויכריע ביניהם... כנגד גזר בית דין של מעלה. ונגמר בדעתי להבין את דעת תורה של שני הרבנים. והבנתי שהרב מלאדי פסק עפ"י תורה שבכתב כנאמר 'שמעתי אל קול הנער כאשר הוא שם'. ועפ"י דין תורה שבעל פה כאמור במשנה אבות הוי מתפלל בשלומה של מלכות ובאשר הוא גר בארץ רוסיה. דעתו נוטה לטובת שר רוסיה. וכן הרב מקארלין נוטה לפסק דין של תורה שבכתב ותורה שבעל פה. בתורה שבכתב לא תתעב כי גר היית בארצו. ובתורה שבעל פה הוי מתפלל בשלומה של מלכות, ובאשר הוא גר בארץ פולין הוא נוטה לטובת שר פולין. ואני מה אעשה לפסק דין של שניהם כי גם אני גר בארץ פולין. וכשבאו השרים לפני ושמעתי את טענותיהם, אמרתי להשר מפולין על מה שריחמת על היהודים גרושי ספרד קבלת אז הון רב מהם על זה וכן הי' לך כוונה. שהם יעשו מסחר ובתי חרשת לתעשייה ויהיה לך רוח הון רב מהם. אבל עכשיו אם תוכל להבטיח לי לבטל חוק עונש מות...? וענה לי מי יוכל להבטיח על עתיד, כי מי יודע מה יולד יום? ולנגדו ענה השר של רוסיה אני יכול להבטיח כשם שלא הי' חוק משפט מות בממשלתי, כך לא הי' לעתיד עד סוף ימי ממשלתי. ושאלתיו מה יהי' אם ישתנה חוק זה ויתנהג בממשלתו עונש משפט מות, והשיב לי כי ערוב לי ודמו בראשו אם ישתנה החוק. ודעו בני שהקשרתי ממש ראשו בכבלי ברזל תחת השולחן שלי וברגע שישתנה שם החוק למשפט מות אתיו את ראשו תחת שולחני. והמלחמה תהי' נגמרת בקרוב בהצלחת רוסיה...

107. ח"מ היילמן, בית רבי (לעיל, הערה 44), עמ' 90.

108. רבי מרדכי נולד בשנת תק"ב. היה מגדולי תלמידיו של רבי יחיאל מיכל מזלוטשוב. כיהן בלשנוב, קאוול, לודמיר ונסכיז. דברי תורתו פורסמו בספר רשפי אש. נפטר בח' בניסן תק"ס.

109. הרב ש' גור-אריה (אינגרליב), שרשרת הזהב, תל-אביב תש"י, עמ' צ"ז. הנ"ל נין ונכד לרבי מרדכי מנסכיז, את הסיפור שמע איש מפי איש במשפחתו עד לזקנו רבי יעקב אריה ליב מקובלי בנו של רבי מרדכי מנסכיז.

למסורת זו, על אף שיש בה דברים שבעל-פה ומסורות מאוחרות בזמן, ביחס לנימוקים שהם מעלים ונגד השלטון הפולני, ניתן למצוא סימוכין בתוך דבריו של רש"ז בעצמו, אשר לא רק תמך ברוסיה אלא שלל את מלכות פולין באשר היתה 'עשו ואדום' – באותם נימוקים שהעלו המסורות¹¹⁰.

עמדתו של רש"ז בעד רוסיה רש"ק בעד פולין

רבי שניאור זלמן מלאדי צידד בשלטון הרוסי. נראה הדבר כי בגלל שאבות משפחתו הגיעו מעיר פוזן שרצופה היתה ב'עלילות דם'¹¹¹, סלד הרש"ז מהשלטון הפולני. ייתכן ואף מצא סמך בדברי הבעש"ט באיגרתו לגיסו רבי גרשון מקיטוב על 'עליית נשמתו' שבה הוא מזכיר את 'עלילות' הפולנים¹¹². נימה אישית זו הוא מביע בעת שהגיש כתב הגנה למלשינות השניה בשנת 1800 :

נלאתי נשוא לסבול חירופיו ובזיונותיו ושקריו [של ר' אביגדור מפינסק], אשר ממציא עלינו עלילות גדולות, אשר לא נראו ולא נשמעו מימי עולם, כ"א [כי אם] בימי פולין מן הגלחים שלהם שהיו מעלילים על היהודים שנצרכים על פסח לדם אדם, וכיוצא בו מעלילות, ומחמת זה נשפך דם נקי הרבה מבני עמינו...¹¹³.

'עלילות' הפולנים היוו נימוק בעמדה השלילית שהביע רש"ז נגד פולין ובהצדקת התפשטות הרוסים בפולין. הוא תלה זאת בחטאי הפולנים על שרצחו נאשמים בעלילות:

הנה גלות ישראל באוה"ע לברר רפ"ח ניצוצין כו' א"כ במצרים שעבדו בחומר ובלבנים ובררו מהר ויצאו לחרות, וכמו"כ עתה בגלותנו בראשונה תחת ממשלת פולין הוא עשו הוא אדום על חרבך תחי' היו מתעללים בעלילות שקרים לישראל והיו הורגים על כל עלילה לישראל, ובררו מהר והעבירו ממשלתם, ועכשיו תחת ממשלת יון [רוסיה] שהוא גבורה שבחסד וראי' מנגון יון וישמעאל, ושר של יון מלעיג מהם ואומר אתם שעבדתם את ישראל בכבודות ובררו מהר ויצאו להם, אני לא כן שוטה כמוכם, אני לא אכביד עליהם רק מעט מעט ולא יבררו מהר וביני לביני אאריך את הגלות. וגם ידוע ל"ח ע"פ ניגון יון וישמעאל, יון הוא בטבעו כנ"ל, ומנגן בגבורה בשמחה, וישמעאל הוא חסד שבגבורה מנגן מרוורת למו, וחסדו אך ברואה לאיש שא"צ לחסדו שונאהו שנאה גמורה עד שיקח כידון לדקרו ודי ל"ח, וגם המלוכה דיון מתנהג ע"פ סוד כו' וד"ל¹¹⁴.

ופולין הוא עשוי הוא אדום פסולת של יצחק שיצא ממנו עשוי והוא בחי' גבורה מאד, וגם רואים שמקוים אצלם ועל חרבך תחי' שממש החרב חיות שלהם שהם נושקים ומחבקים אותה שהוא חיות שלהם, וגם שהם בחי' גבורה מאד שהם אכזרים גדולים ולכן היה בדיניהם הרבה חיבי מיתות ב"ד עכ"ד פשוט חיוב מיתה ועל כל עלילות שקר, וע"כ יש בהם עלילות שקרים מבלי דרישה וחקירה ומפני כך הם [וכעת הם] בתכלית השפלות

110. נימוקים שאותם העלה גם הרש"ז במאמריו המצוטטים להלן, שראו אור הדפוס רק בשנים האחרונות – ראה להלן.

111. ש' דובנוב, דברי ימי עולם, ז' (לעיל הערה 5), עמ' 78-80. אבותיו של רש"ז היגרו מפוזן לליאזנה. ראה ח"מ היילמן, בית רבי (לעיל, הערה 44), עמ' א.

112. ראה לעיל בתחילת המאמר.

113. י' מונדשיין, 'המאסר השני', כרם חב"ד, גליון 4 (תשנ"ב), עמ' 100, ובהערה שם.

114. מאמרי אדמו"ר הוקן, תקע"ב, תשס"ו, רפב.

היום מחמת שכהיום ישראל תחת ידיהם... משא"כ היות [רוסיה] אצלם אין שום דין מיתה נוהג, והכוונה הכל אע"ג דאיהו לא חזי מזלי חזי דהיינו השר שלהם רואה שישראל חשובין מאד למעלה ומתקנא בהם, ובכיוון מראים אותו זה ורוצה שיאריך ממשלתו עליהם ולכן מטיב עמהם...¹¹⁵.

בעוד הרש"ז ראה בפולין את מידת הגבורה וברוסיה את מידת החסד, הרי תלמידו של רש"ק רבי אורי מסטרליסק ייחס למלכות פולין את מידת החסד ולרוסיה הצארית את מידת הגבורה: 'במדינת פולין יונק השר נגד שם הוי"ה ב"ה, ובמדינת רוסיא נגד שם אלקים'¹¹⁶.

על מידת השלילה של רבי שלמה מקרלין את רוסיה, מלמדת העובדה הבאה. החסידים ברייסין, שהיתה נתונה ברובה תחת שלטון רוסי, רצו להביא את רש"ק אליהם שיגור בתוכם. לאחר שגורש על ידי המתנגדים מקארלין בשנת תקמ"ו (1786), נבחרה דווקא העיירה ביישנקוביץ¹¹⁷ כמקום מגוריו העתידי, לאור סלידתו הנחרצת של הרש"ק משלטון רוסיא ורצונו להתרחק ממנה ככל האפשר. מסתבר כי הסיבה לכך היא, בגלל היות העיירה ביישנקוביץ מובלעת וממוקמת על הספר, כאשר חצייה האחד תחת שלטון פולני ואילו חצייה האחר כבושה היתה בידי הצאר הרוסי¹¹⁸.

רש"ז ראה ברוסיה את מידת החסד. שלושה קיסרי רוסיא כיהנו בתקופתו של רש"ז, ובכולם תמך. הראשונה יקטרינה השנייה, קיסרית האימפריה הרוסית משנת תקכ"ב (1762) ועד מותה בשנת תקנ"ז (1796). בעת כהונתה נגסה רוסיא שלוש פעמים בשטחה של פולין, וכאמור¹¹⁹ רש"ז תמך בשלטונה בוויכוח עם רש"ק. בתקופת בנה פאבל הראשון - קיסר רוסיא משנת תקנ"ז (1796) ועד מותו בשנת תקס"א (1801) - נאסר רש"ז בשני מאסרים: בתקנ"ט (1799) ובתקס"א (1801), ומתוך כתב הגנתו ניכרת תמיכתו בשלטון¹²⁰. בתקופת בנו אלכסנדר הראשון - קיסר רוסיא משנת תקס"א

115. 'מונדשיין, פולין, רוסיא, ערב, אשכנז וצרפת', בתוך: מגדל עז (עורך: 'מונדשיין), כפר חב"ד תש"מ, עמ' תנד.

116. אמרי קדוש השלם, מהד"ר מ"א ברגר, נתניה תשס"א, עמ' קו. רבים מדיבוריו המובאים שם נמצאים גם בדברי רבו רבי שלמה מקרלין, ואכן אימרה זו מסתבר שאמר בשם רבו, כיון שהוא בעצמו התגורר תחת שלטון אוסטריה.

117. ח"מ היילמן, בית רבי (לעיל, הערה 44), עמ' 129.

118. ראה גם מה שכתב רש"ז בדברי עדותו במאסרו הראשון בשנת תקנ"ט, על מיקומה של ביישנקוביץ ראה: רש"ז מלאדי, אגרות קודש (לעיל, הערה 38), ובהערות; הרב 'מונדשיין, המאסר הראשון, ירושלים תשע"ב, עמ' 80.

119. ח"מ היילמן, בית רבי (לעיל, הערה 44), עמ' 90 בוויכוח עם רש"ק: 'ורבינו [רש"ז] שהיה תחת צל ממשלתו הרוממה התפלל עבורה...'. וב'שרשרת הזהב' עמ' צ"ז: 'שהרב מלאדי פסק שהצדק עם השר מרוסיא מפני שכתוב בתורה 'שמעתי אל קול הנער באשר הוא שם' ועכשיו באשר הוא שם ממשלת רוסיא מתנהגת ומתנהלת במדות רחמנות כנגד ישראל...'.¹²⁰

120. '...ובפרט לב טוב להמטיב עמנו בכל מכלכל ומגין עלינו בצל כנפיו הקיסר הרחמן יר"ה ותנשא מלכותו למעלה מעלה, ולא להיות כפויי טובה ח"ו, וזהו גם כן כבוד הבורא שנקרא מלך מלכי המלכים, כי למשל כמו שכבודו של מלך גדול יותר במה שהוא מלך על שרים יותר ממה שהוא מלך על הדייטים, כך זהו כבוד הבורא להיות שנקרא מלך מלכי המלכים, וכך מצווים אנו מפי חכמנו הוי מתפלל בשלומה של מלכות וכו'...'. 'עד שהיה חסד ה' עלינו והעיר את רוח מלכות הקסרית רוסי' יר"ה, למשול ולהתפשט בכל ארץ פולין, ובטרם שהומלך שם ממנה מלך האחרון שבהם, התחילה לירד ממשלת הרבנים הנ"ל לגמרי, בפרט ברוסי' לבנה שיצאה פקודה נוראה הנקרא אוקאז לבטל הרבני' הנ"ל לגמרי, שלא יקנו עוד הרבנות מהשרים, ואזי נעשו כל העם חפשים ובני חורין במדינתנו רוסי', ויש רשות ויכולת לכל אחד ואחד לכל

(1801) ועד למותו בשנת תקע"ו (1825) – אנו עדים לתמיכתו המלאה באלכסנדר הקיסר, מול נפוליאון מלך צרפת שנאבק עמו במלחמה עקובת דם. וכך כותב בנו רבי דוב בער המתאר את כל תלאות מלחמת נפוליאון שעבר אביו רש"ז, ובתוכם הוא מתאר את תמיכתו בצאר הרוסי¹²¹. ואף אם הדברים מתייחסים לתקופת מלחמת רוסיה-נפוליאון, בכל זאת יש בדברים המובאים באגרתו כדי להשליך על הסיבות לתמיכת רש"ז בצארי רוסיה לאורך תקופת שלושת הקיסרים.

הרש"ז שנה את נפוליאון: 'תכלית שנהא שנאתיו, כי הוא הוא השטן המנגד בכל ההתנגדות של הרע אל הטוב, הוא תוקף הקליפה והדין הקשה, היפוך החסד והטוב, רק מות ורע, וכל חיותו לפעול רע'¹²². ואילו את הצאר אלכסנדר הרוסי הוא משבח: 'והכלל ועיקר ה' [ה] מרגלא בפומי' [ה]

מי שירצה במדינתנו, להאריך בתפלה כרצונו, בין יחיד בין רבים, בבית המדרש או במקום אחר, ואין מוחה במדינתנו...'. '...וכבר מפורסם בינותינו אשר גבר עלינו חסד הקיסר הרחמן יר"ה, ונתן לנו רשות להחזיק דתינו כמקדם בלי שום רפיון, ועל חסדו הגדול מובטחים כל היהודים בחיזוק ושמירת הדת בכל עו...'. הרב י' מונדשיין, המאסר הראשון (לעיל, הערה 118), עמ' 62. אגף אדה"ז, תשע"ב עמ': י, ריג, רכת. דבריו הבאים באריכות בקטע זה נראים כי נאמרו בהתאם לדרכו בקודש, ולא רק לפנים לשבח את השלטון כדי לדחות עלילה נוראה שריחפה מעליו.

במכתבו משבט תקנ"ט לאחר גאולתו מהמאסר הראשון הוא כותב לרבי פנחס בעל ההפלאה: '...ועתה מקרוב, כאשר נכנסו תחת ממשלת קסריות רוסיה, מצאו מקום להפיק זממם במלשינות רבה ועצומה על כל תלמודת תלמידי הבעש"ט נ"ע ומשנהו רבנו הגדול המ"מ דמיזעריטש וראוונא נ"ע, אך בהיות דתי המלך שלא להצדיק הראשון בריבו בלי שמייעט טענות שכנגדו, לזאת הביאוני בחזקת היד לעיר מלוכה פ"ב לחצר המטרה, וה' ה' עם פי ומה' מענה לשון להשיב תשובה נצחת על כל דבריהם, ונתקבל מאד בעיני הקיסר והשרים יר"ה, והדת נתנה במכתב חירות לכל אנ"ש להתנהג כמקדם בכל מכל כל...'. רש"ז מלאדי, אגרות קודש (לעיל, הערה 38), אגרת סג, עמ' רלט.

121. איגרת זו פורסמה ראשונה ע"י מ' רודקינזון, תולדות עמודי החב"ד, קעניגסברג תרל"ו, עמ' 84-94. ושוב ע"י ח"מ היילמן, בית רבי (לעיל, הערה 44), עמ' 95. נוסח שלם ומתוקן פורסם ע"י הרב י' מונדשיין, המסע האחרון (לעיל, הערה 105), עמ' 12. התעלמתי ממכתבו של רש"ז אל ר' משה מייל שפורסם ע"י רודקינזון, שם, ושוב ע"י היילמן, שם, ולאחרונה רש"ז מלאדי, אגרות קודש (לעיל, הערה 38), אגרת קז. ראה שם בהערות שהוא מסתפק ביחסו לרש"ז, ספק שהעלה הרב י' מונדשיין, המסע האחרון, עמ' 248-256, שהעלה שאלות מספר על מהימנות מכתב זה. ביניהם: 'האמירה שבניצחון נפוליאון יורם קרן ישראל וירבה העושר בישראל' עומדת בסתירה לדברי אדמו"ר האמצעי במכתבו, בשם אדמו"ר הזקן, בניצחוננו של נפוליאון תהיה 'צרה גדולה ליהודים, כי לא יישאר אחד ביהדותו ולא ברכושו'... האמירה שבניצחון האלכסנדר יושפל קרן ישראל ויורבה העוני בישראל' עומדת בסתירה לדברי אדמו"ר האמצעי במכתבו – בשם אדמו"ר הזקן, נצחוננו של אלכסנדר הוא 'טובת אחב"י ממש לבנות בנין ויסוד לטובתם לעולם, להסיר מעליהם שנאת ההמון לגמרי כל הימים... בודאי זכור יזכור על היהודים להרים קרנם ביסוד מוסד בין ההמון בכל מיני חירות נצחי'. עכ"ד. נראה כי המניע לזיוף מכתב זה נוצר לאחר מינוי ניקולאי הראשון בשנת תקפ"ה לקיסר רוסיה, אשר ידועה אכזריותו כלפי היהודים, ובמשך כ-30 שנות שלטונו פורסמו כ-600 גזרות שמטרתן הייתה למנוע את הפעילות של היהודים בכלכלה, לבולל אותם באוכלוסייה המקומית, לערער את הקהילה היהודית ולהקטין את מספרם על ידי המרת דתם. הגזרה הקשה ביותר הייתה חוק גיוס החובה לצבא הרוסי בשנת תקפ"ז, הידועה בשם 'גזרת הקנטוניסטים'. החוק בוצע באלימות בדרך של חטיפת ילדים ובוגרים והמרתם לנצרות בכוח. צרות אלו שסבלו יהודי רוסיה מנחת זרועו של הקיסר הרוסי, מהווים רקע מסתבר לזיוף השם בפי הרש"ז נבואה של פורענות על עתיד יהודי רוסיה תחת ממשלת רוסיה.

122. הרב י' מונדשיין, המסע האחרון (לעיל, הערה 105), עמ' 10. אמנם אין מאמרי זה דן על עמדת הצדיקים בעניין מלחמת נפוליאון, בכל זאת, אי אפשר שלא להתייחס לדברי היילפרין, רבי לוי יצחק מברדיטשוב וגזירת המלכות בימיו, תרבי"ן, כח (תשי"ט), (לעיל, הערה 1), עמ' 341, שהבחין, 'כי ברשימות התורמים

על אודות יסוד נקודות יהדותם של דת היהודים שאין לו קיום חזק רק תחת ממשלת אדונינו הקינר"ה דוקא, כי הוא מאמין באחדות ה', וחפץ בעבדי ה' באמת ובתמים, ורוצה להתחזק דת היהודים מכ"ש שלא להזיזו מדתם אפי"ל[ן] זיו כל שהוא...¹²³. וכפי דרכו בקודש של הרש"ז הוא מסביר ענין זה בחכמה הפנימית:

כי חסד אל כל היום והחסד גובר לעולם על הדין כמ"ש כי גבר [עלינו] חסדו כו' ע"כ שבחיהוהו כל האומים, כי כולם נוטים ומתאחדים יותר בקו הימין של חסד, ובפי[רוש] אמר ששרש מלכות יון מבחי' החסד, והוא מלך הצפון, כי כל השפע מצפון כמ"ש שולחן בצפון. ותוקף החום העדר כל בדרום... והמלחמה דחו"ג [דחסד וגבורה] כמו [מלחמת] אש ומים ממש והחסד גובר ולזאת כל המלכים יהיו לעזר לאדונינו הקיסר יר"ה בודאי בלי שום ספק וספק ספיקא...

והעיקר המופת לזה הוא, אשר ב' הפכים המה (מל[כות] יון עם מל[כות] צרפת) בענין הגסות וההתנשאות, שכל עיקר מהות נקודת השונא הם ב' דברים, הכעס והרציחה, לאבד נפשות לאין מספר בלי הרגשה כלל וכלל, ותוקף הנצחון עד לתכלית כיליון ואיבוד עצמו, והב' הגיאות וההתנשאות לתלות ולסמוך על כחו וגבורתו בעוצם הח[כמה]... והנה לעו"ז ממש הוא בחי' חסד וטוב העצמי, שמהותו הפכי ממש, דהיינו לחוס ולחמול ע"כ לרעים ג"כ כמו לטובים, כי מטבע החסד והטוב להשפיל א"ע מכל וכל ולהרגיש בצער ויסורים של הנמוך והשפל [ולהשפיל] ביותר מעל עצמו ממש, וממילא מסתעף ממדה זאת ענין מדת השפלות והביטול בתכלית, שלא להרגיש בכחו ועוצם ידו. גם כי הגדיל והפליא לעשות ומצליח, איננו תולה בכח עצמו כלל וכלל, אדרבה ברור לו כשמש שא"ז כח עצמו, כי יודע ומכיר היטיב שלא בכח יגבר איש, ולא בגבור[רת] הסוס כו' ולא בכח שכלו, רק כי לה' המלחמה העוז והכח בחכמה וגבורה וכו' וכל בטחוננו בה' שידריכנו בדרך השכל וההנהגה הנכונה וכטוב בעיניו יעשה להרים או להשפיל כו' הכל מקבל בכי טוב וכו' וזהו שרש ויסוד לסיבת העזר האלקי להרים קרנו בחכ' וגבו' ועצה כו', וכמ"ש יעקב קטונתי מכל החסדי כו' וכל המשפיל א"ע הקב"ה מגביהו, וזהו עיקר הסימן לתוקף הצלחת האלקי, דוק ותשכח בכל הסיפורים שבימי' הקדמונים ותמצא כן ברור כשמש וכו'.

ומדה זאת נראה בעליל לעין כל אשר יש לו קצת דעת באדונינו הקיר"ה וכל יועציו ושריו, וכאשר ראינו אותו בגודל הביטחון בה' וגודל הענווה ושפלות, וגם עכשיו בהצלחתו אינו תולה בכח עצמו רק בה' לבדו, כידוע לכל. א"ז רק בחי' החסד והטוב שגובר ומצליח, וממילא נופל המנגד שהוא תוקף הדין והרע העצמי...¹²⁴

היהודים - קהילות ויחידים - למאמץ המלחמתי הרוסי נגד נאפוליון בשנת 1807 [תקס"ז], שנתפרסמו באותה שנה עצמה בעיתון הרוסי 'ידיעות פטרבורגיות', נמצא גם 'הרב היהודי הבארויטשובי לוי'. רבי לוי"ה הוא הרב היחיד בין התורמים, ותרומתו גדולה למדי, 130 רובל, רק סוחרים גדולים נתנו יותר ממנו.

123. הרב י' מונדשיין, המסע האחרון, עמ' 31.

124. הרב י' מונדשיין, המסע האחרון, עמ' 31. לעומת זאת הייתה לאביו רש"ז דעה שלילית על העם הרוסי בגלל גאוותם המופרזת: '...והגם שההמון [עם] שברוסי' משונה שנאתם עצמי' ושרשית בתכלית מצד הדת... ומצד רשעותם, ובפרט אנשי עיר מאסקווע מצד גאונם וגובה לבבם... וזה ג"כ הי' סיבת הממשלה של השונא במאסקווע להשפיל גאונם לפי שעה... כי נשלם עונם בזה, ומיד שעשה השונא שליחות' נהפך הדבר עליהם מדין לחסד...'

בהמשך כתב רבי דוב בער מלובביץ', המגלה כוונתו באריכות המכתב כדי לציין ולהעלות מחדש את מסירות נפשם של החסידים להצלחת רוסיה במלחמה נגד נפוליאון, ובשל כך יגמול הצאר טובות ליהודים:

ולזאת העיקר כוונתי במכתבי זה, באריכות סיפור המעשה, להודיע לו נאמנה מאמיתיות נקודת לב אדוני אבי ומורי ז"ל בחיים חיותו, כדי שידבקו כל האנשים המסתופפים בצלו בדרכיו, והגם שכבר נקבע בשרש ויסוד מוסד בלב כל אחד ואחד מישראל בדבר הזה בחבלי התקשרות אמיתית אל הקיר"ה כאשר נראה בעליל מפרי מעשיהם במסירות נפש ממש, וכידוע גם כן להקיר"ה דבר ברור, עם כל זאת צריך חיזוק והתקשרות יתירה. ובפרט לאיש כמותו, אשר למשמע און שמעתי שמתעסק באמונה בדבר, הוזה, ונתן נפשו בדבר הזה, ולא בשביל ממון וגדולה... וה' אלקי אבי ז"ל יהי' בעזרו להצליח לו בכל אשר יפנה... וחסד נצחי יעשה לכל ישראל בהשתדלותו לטובת הקיסר יר"ה שהוא טובת אחינו בני ישראל ממש, כי אב ליהודים יהי' לבנות בנין ויסוד לטובתם לעולם, להסיר מעליהם שנאת ההמון לגמרי כל הימים. ולזאת הי' כל מגמת נפש אאמו"ר ז"ל סמוך לפטירתו בדבר פיקוח נפשות ישראל, ואמר, שבהרחיב [ה'] לקיסר יר"ה ויפלו כל שונאיו תחתיו, ודאי זכור יזכור על היהודים להרים קרנם ביסוד מוסד בין ההמון בכל מיני חירות נצחי וכו'...

גם אלמנתו של רש"ז במכתביה אל 'האגודה לעזרת נפגעי האויב', בבקשתה לפצות אותה על סבלה ונזקיה מהמלחמה, מעידה על תמיכתו הנמרצת של הרש"ז וסיועו לצאר הרוסי:

בהיותו בעיירה לאדי, עם התקרבות האויב, הוא ניסה לגלות לצבא הרוסי את מקום המצאם של צבאות האויב, עקב השתדלותו ונאמנותו אך ורק לשלטון שהוא נתין שלו, ועל כך הוא קיבל תעודה מהאדון גנרל-מאיוור נברובסקי, דיוויזיה 27 של חיל הקלעים, התעודה אבדה...¹²⁵

ובמכתבה אל המושל הצבאי של רוסיה הלבנה באותו עניין היא מציינת בין היתר:

יביט כבוד הוד רוממותו אל גורלם האומלל של האלמנה העלובה ושל היתומים המשוועים לעזרה, ויכבד את השקדנות של בעלי המנוח המפורסם בגבורה, ברוח נדיבה, בנאמנות למולדת, וגם כמורה הוראה בציבור שלנו...

תעודות ממפקדי הצבא הרוסי שניתנו לרש"ז בעת בריחתו יחד עם הצבא הרוסי מחיל נפוליאון מאשרות נאמנותו ופעילותו לסיוע הצבא הרוסי:

בעל תעודה זו, היהודי הרב זלמן שניארוב מהעיירה לאדי פלך מוגילוב, ושני בניו, וחתנו וגיסו, ובני משפחותיהם, בגלל שהוכיחו את דביקותם במולדת על-ידי גילוי מקומם של צבאות האויב, קיבלו מהמפקד שפיקד על קבוצת חיילים בקרסני, האדון גנרל-מאיוור נברובסקי, תעודה שמתירה לו לנסוע לרוסיה הפנימית...

125. מקור המכתב וכן המכתב ותעודה דלהלן, מתוך תעודות חדשות שנחשפו. ראה: הרב 'מונרשיין, 'המסע האחרון' (לעיל, הערה 105), עמ' 35-36, 47-52. תרגום שונה במקצת ראה ע' אטקס, 'בעל התניא', ירושלים תשע"ב, עמ': 466, 468, 470.

בהתאם לצו של הוד קיסרותו, ניתנת תעודה זו ליהודי הרב זלמן שניאור מהעיירה לאדי פלך מוגילוב... מתעודה זו עולה, שבגלל דביקותו של שניאורב במולדת, הוא רוצה לעבור עם כל משפחתו לתחום רוסייה, לפיכך צריכים אנשי הצבא והשלטונות שבכל מקום לסייע לו, לתת לו מעבר חפשי ללא מכשולים, ולא לעשות שום דבר רע אפילו הקטן ביותר, ולא להצר לו, ובמקרה שהוא יזדקק למשהו, יש לתת לו את כל ההגנה והסיוע בהתאם לחוק...

נכדו רבי מנחם מנדל בעל צמח צדק מסביר ומדגיש באחת מאגרותיו כי נאמנות זקנו רש"ז לרוסיה היתה כדי לקיים מאמר חז"ל הוי מתפלל בשלומה של מלכות שהיה שורה תחתיה, אך אינו מזכיר את עניין שרי מעלה היונקים כוחם מהמידות, כפי שראה וכתב זקנו רש"ז:

וע"פ הנ"ל אפ"ל ג"כ שבהיות אדמו"ר הזקן ז"ל הנזהר הגדול שבמדינה ואיך שהזהירות בדברים הנוגעים בד"ת עם הנוגעים לממשלה נצמדים זע"ז (כבדוק ומנוסה שהיראים ושלמים רחוק שימצא עליהם חטא גם נגד הממשלה משא"כ הקלים ההולכים בשרירות לבם כו') ומטעם שגם זה ד"ת כידוע שע"פ ד"ת דינא דמלכותא דינא וכת' ירא את ה' בני ומלך וכמארו"ל הוי מתפלל בשלומה של מלכות והיינו בשלומה של מלכות שהוא שורה תחתיה דוקא, וע"כ בהיות רבינו ז"ל בשעתו ה' נזהר מאד גם בכ"ז, נתקשר מאד באה"ר להממשלה שלנו עד שקיים באשר תלכי אלך כו', והשליך נפשו מנגד כו' אז בעת המלחמה כו'...¹²⁶

מקורו רבי פנחס מקוריץ במסעם לארץ ישראל בחלוקה השניה והשלישית

רבי פנחס מקוריץ נלחם כל ימיו נגד השתלטות הצאר הרוסי, כפי עדות תלמידו רבי רפאל מברשד: 'ובאמת גירש האומה הזאת [רוסיה] מהמדינה כל ימיו... ואמר [רבי רפאל מברשד]: מה עכשיו אחר התפילה הנ"ל סבלנו אנו מהאומה הנ"ל כל כך, ומה היה זולת התפילה הנ"ל¹²⁷. ובפסח האחרון¹²⁸ לפני הסתלקותו אמר: 'מי יתן שאחיה עוד ב' שנים ואם הייתי חי עוד ב' שנים הייתי מכלה אומה הנ"ל [רוסיה] גם הקיסר [אוסטריה] והצרפת...¹²⁹.

רבי פנחס רצה מאוד לעלות לארץ ישראל, במשך השנים התבטא מספר פעמים על רצונו זה. כאשר ראה כי כלתה הרעה והצאר הרוסי יכבוש את פולין, החל רבי פנחס מקוריץ באותו קיץ להכין עצמו כדי לנסוע לארץ ישראל, אך בתחילתו של המסע חלה וכבר רצה לחזור לביתו, אלא שעל אם הדרך נסתלק ביום י' אלול תקנ"א (1791), ובראשית תקנ"ג (1793) נגסה רוסייה מפולין את חלוקתה השנייה.

גם לאחר הסתלקותו של רבי פנחס מקוריץ המשיכו תלמידיו בשלילת השלטון הרוסי. על רקע זה בולט כל-כך הקשר בין חלוקת פולין לעליית הצדיקים לארץ ישראל. בתחילת חורף תקנ"ה (1794), אחרי החלוקה השניה ובטרם בוצעה החלוקה השלישית של פולין, עמד תלמידו של רבי פנחס מקוריץ, רבי יעקב שמשון משיפוטיבקה ומחותנו של הר"פ רבי ישכר דוב ב"ר בונים

126. אגרות קודש (לעיל, הערה 103), מדור 'אדמו"ר ה'צמח צדק', אגרת ט, עמ' שלח.

127. אמרי פנחס השלם, ח"א (לעיל, הערה 11), עמ' תק.

128. באותם ימים, בחודש מאי 1791 ניטשה מלחמה בין הרוסים לפולנים בחבל ארץ זו. כנראה כי באותו פסח תקנ"א, אירעה התנפלות של קוזקים על נסכיו.

129. אמרי פנחס השלם, ח"א, עמ' תצח.

מזסלב¹³⁰ בראש מסע צדיקי ווהלין לארץ ישראל. כשהיו על הדרך לנמל ביים השחור, שהו זמן רב בעיר באלטה, העומדת על אם הדרך לגאלאץ עיר נמל שעל נהר הדובנה הנשפך לים השחור. באלטה סימלה את תחילת התפשטותם של הרוסים בחבל ארץ זו, והיתה משכנם של תלמידי רבי פנחס מקוריץ¹³¹, שם התוועדו אז יחד עם עוד מגדולי החסידות באסיפה שנקראה על ידי רבי יעקב שמשון משיפוטיבקה¹³² לדון בבעיית התפשטות רוסיה בפולין, ויחד קבעו כי כבר אין מה לעשות, שהניצחון הוא בידי קיסרות רוסיה יחד עם אוסטריה ופרוסיה¹³³, שגמרו אומר לחלק את פולין בפעם השלישית והסופית.

בשנה שנסע [משיפוטיבקה] לאה"ק התעכב בעיר באלטע יו"ד שבועות, ולשם התאספו אליו כל צדיקי הדור, ובשנה זו היתה המלחמה בין הקיר"ה ובין ממלכת פולין, והסכימו כלם להסכמת הרה"ק ר' יעקב שמשון הנ"ל שינצח הקיסר הרוסי וכן הוה ב"ה [בעונותינו הרבים], ובשבת האחרון לפני נסיעתו אמר שיהיו כל הרבנים אצלו בהשלים סעודות והי' ג"כ הרה"ק מסאווראן ז"ע, וכך אמר: דעו אשר הקיסר שלנו לקח את ממלכת פולין בתוקף כזה אשר השר שלו אמר למעלה שרוצה דוקא שיהיו שופטים ושוטרים שלו על ישראל ג"כ, ואמרו למעלה להשר, אשר זה הדבר בלתי א"א לע"ע, רק זאת אומר לך, כאשר הרבנים והשוטרים של ישראל לא ילכו בדרך התורה אז תעשה עליהם שופטים ושוטרים משלך...¹³⁴

נסיעתו לארץ ישראל של רבי זאב מצ'רנו-אוסטראה¹³⁵ בקיץ תקנ"ח (1798), לאחר חלוקת פולין השלישית שהתקיימה בחורף תקנ"ו (1796), עדיין מצביעה על הקשר שבין חלוקת פולין לנסיעת הצדיקים לארץ הקודש. רבי זאב נמנה על תלמידיו ומקורביו ומחותנו של רבי פנחס מקוריץ. נראה כי עלייתו זו היא המשך לעליית הצדיקים שקדמה בשלוש שנים לעלייתו.

אולם יש לסייג. אין בזה כדי לומר שמי שצידד בעד נצחון רוסיה לא עודד עליה לא"י או גיוס כספים אינטנסיבי לטובת עניי ארץ ישראל - על אף שקשורה היתה בזיקה להתפשטות הצאר הרוסי בחלוקת פולין - שהרי דווקא רבי שניאור זלמן מלאדי ורבי מרדכי מנסכיז, שתמכו בשלטון הרוסי מול הפולני, הם שעמדו בראש המפעל לגיוס 'מעות ארץ-ישראל' בקהילות החסידים במזרח

130. חותנו של רבי יעקב שמשון בן ר"פ.

131. שם גר אחד מגדולי תלמידיו של ר"פ, רבי בנימין זאב מבלטא. בבאלטה החלה המלחמה העות'מאנית-רוסית שהתרחשה בין השנים 1768-1774 בין האימפריה העות'מאנית והאימפריה הרוסית. לאחר שחבורת קוזקים בשירות הרוסים נכנסה לעיירה באלטה (במזרח-דרום אוקראינה, במחוז אודסה, סמוך לגבול מלדוביה) בטריטוריה העות'מאנית, במהלך מרדף אחרי קבוצת פורשים פולנים. האימפריה העות'מאנית האשימה את הרוסים בביצוע טבח של נתיניה, תושבי העיירה, אשמה שנדחתה על ידי הרוסים.

132. בכ"ז טבת תקנ"ה מבשר רבי אשר אשכנזי במכתבו לרבי יעקב מסמולין, כי ר"ש משיפוטיבקה הגיע לא"י יחד עם רבי ישכר בער מזסלב ורבי ישכר בער מזלוטשוב. יסוד המעלה, ב (לעיל, הערה 38), אגרת עד, עמ' ריח.

133. באותה תקופה, חתמו נציגי פרוסיה, האימפריה הרוסית ואוסטריה על ברית סודית לחלוקת פולין בין שלשתם, שכונתה 'ברית שלוש הנשרים השחורים', משום שעל סמלי המדינות היה נשר שחור, בניגוד לנשר לבן על סמל פולין.

134. ר' חיים ליבערזאהן, ארץ החיים, פשעמישל תרפ"ז, דף מא ע"א, אות רנ"ח. ראה על כך במאמריו המצוינים של הרב אהרן אויסאיבל שי' ב'המהנה החרדי' גליונות 298-291.

135. תלמיד רבי פנחס מקוריץ והמגיד ממזריץ'. עלה לארץ ישראל בשנת תקנ"ט יחד עם רבי נחמן מברסלב. מנהיג חסידי ווהלין בטבריה. נפטר בטבריה ביום ה' אדר תקפ"ג (1823).

אירופה. רש"ז התמנה לכהן בתפקיד זה בשנת תק"מ (1780) לערך¹³⁶, על ידי הצדיקים רמ"מ מויטבסק ור"א מקאליסק שמינוהו לעמוד בראש גיוס כספים לכולל החסידים שעלו לא"י מרוסיה הלבנה (רייסין), ואילו רבי מרדכי מנסכיז שימש ראש מערכת גיוס הכספים לחסידים שהגיעו מפולין¹³⁷.

לסיכום: הצבעתי על מעורבות דינאמית של ראשי אבות החסידות בכל הקשור למערכות שלטון הגויים במזרח אירופה, כולל ויכוח בין גדולי החסידות שנמשך לכל אורך השנים שבהן התארכה חלוקת פולין, ובשאלה שעמדה אז על סדר היום היהודי במזרח אירופה: על מי מהמדינות לנצח במלחמה - פולין או רוסיה, מה הן מזימותיהם של המדינות ביחסם ליהודים, ומה ראוי להיות היחס של יהודים ההולכים בדרך החסידות לשלטון הגויים - בידול או השתלבות.

הראיתי כי התפשטות הרוסים וחלוקתה בשלבים של פולין היוו מניע מרכזי לעלייתם של החסידים בשל סלידתם מהשלטון הרוסי, מניע שיש בו כדי לחבר את שלוש העליות הגדולות של החסידים: עליית רבי מנחם מנדל מויטבסק מרוסיה הלבנה בשנת תקל"ז (1777); עלייתם של רבי נחמן מהורדנאק וסיעתו ומגליציה בשנת תקכ"ד (1764); ועליית רבי יעקב שמשון משפיטובקה ובני חבורתו מוהלין ומגליציה בשנת תקנ"ו (1796). חשפתי לראשונה את הכתוב בהסכם השלום 'קוצ'וק קאינרג'ה' שנחתם בין רוסיה לתורכיה בשנת תקל"ד (1774), בו הם מעניקים זכויות-מעבר לעולי רגל לארץ ישראל, כולל יהודים, והצבעתי על הקשר שיש בין הנאמר בהסכם לעליית החסידים בתקל"ז (1777) כאשר הזכויות שניתנו גרמו להתעוררות גדולה של תקוה לגאולה ברחבי פולין, ולהצטרפות מאות עניים בוהלין למסע החסידים. מכך אנו מבינים את מהירות התגובה הפולנית בפקודה שנועדה להגביל את היציאה כדי לחסום מגמה נרחבת זו. ובאופן כללי יותר, חשיפת הנאמר בסעיף הסכם זה יש בה כדי להעלות תובנות חדשות לדרכי ההתמודדות ב'שאלת היהודים' בארץ רוסיה.

136. יחד עם רבי ישראל מפולוצק ורבי ישכר דוב מלובביץ'. בשנה שלאחר מכן, בשנת תקמ"א (1781), הם כבר חתמו על איסור ללוות כספים מקופת מעות א"י, ראה רש"ז מלאדי, אגרות קודש (לעיל, הערה 38), אגרת א. תאריך זה מקבילה לתחילת רבנותו ברייסין שהייתה בשנת תק"מ (1780) 'שהתחלת הרבנות [של רש"ז] ה' בערך שנת תק"מ או קודם מעט, וגם נמצא בכתבים דרושי רבינו דא"ח שדרש בשנת תק"מ'. (ח"מ היילמן, בית רבי, ח"א [לעיל, הערה 5], דף טו ע"ב). ראה רש"ד לוין, תולדות חב"ד ברוסיה הצארית, עמ' סט, המסתפק בקביעת שנה זו. ראה א' שור, 'קארלין בתקופת גלות תקמ"ו-תקס"א', קובץ בית אהרן וישראל, קסז (סיון-תמוז תשע"ג), עמ' קלג. רק בשנת תקמ"ב (1782) מינו 'רבותינו בא"י' את רש"ז כאחד מגדולי העצה'.

137. ראה על כך א. שור, 'קארלין בתקופת גלות תקמ"ו-תקס"א', קובץ בית אהרן וישראל, קעד (אב-אלול תשע"ד), עמ' קלא ואילך.